

ARTUK OĞLU İLGAZİ

Dr. ALİ SEVİM

Birinci Haçlı Seferini başarı ile sona erdirmeleri sonucu olarak Suriye ülkesine yerleşmeye muvaffak olan Haçlı kuvvetlerine karşı kazanmış olduğu savaşlarla kısa bir zamanda İslâm dünyasında ünlü bir kumandan olarak tanınan Artuk oğlu İlğazi, kardeşi Sökmen tarafından Hısn-ı Keyfa'da (Hasankeyf) kurulan (H. 495=1102 sonları) İlk Artuklu Beyliği'nden sonra ikinci olarak Mardin'de "Tabaka-i İlğaziyye" adıyla teessüs etmiş bulunan Artuklu Beyliği'nin kurucusudur. Bu ünlü Türkmen beyi'nin, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı olarak veya olmıyarak girişmiş olduğu siyasi faaliyetleri hakkında şimdiye kadar çeşitli kaynaklardan faydalanılmak suretiyle bir araştırma yapılmamış, ancak dar ansiklopedi sayfalarında yetersiz ve kısa bilgiler verilmiştir. Biz bu yazımızda bu konuyu, Arap, Süryanî, Ermeni, Lâtin ve Gürcü kaynaklarının bize verdikleri imkân nisbetinde incelenmeye çalışacağız.

A. İLGAZİ'NİN MARDİN ARTUKLU BEYLİĞİNİ KURMADAN ÖNCEKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

Necmüddin İlğazi'nin* kaynaklarda görülen ilk siyasi faaliyeti, kardeşi Sökmen ile birlikte Kudüs şehrinde idareyi ele almasıyla başlamaktadır. Babaları Artuk Bey'in Kudüs'te vali bulunduğu bir sırada ölümü üzerine (H. 484=1091) hizmetinde bulunduğu Suriye Selçuklu Devleti sultanı Tacüddeve Tutuş, bu şehri oğulları İlğazi ve Sökmen'e ıktâ etmişti¹. Maalesef elimizde bulunan kaynaklarda

* Bu ad, öztürkçe asıllı olup Uygurcada ve Orhon yazıtları ile hemen hemen diğer bütün Türk lehçelerinde bulunan ve "memleket, devlet, hâkimiyet, doğu ve yön" anlamlarına gelen il-el (ایل - ال) kelimesiyle arapça gazi (غازی) kelimesinden kurulmuştur ve "memleket veya hâkimiyet gazisi" anlamında kullanılmış olmalıdır. Bu kelime hak. bk. Prof. v. Gabain, Alttürkische Grammatik (Sözlük kısmı), Leipzig 1950.

¹ İbnü'l-Esir'de, Kudüs'ün, yalnız Sökmen'e ıktâ edilmiş olduğu kaydedilmişse de elimizde bulunan diğer bütün kaynakların ittifakı ve bu ıktâ'dan sonra cereyan eden olaylar, ıktâ'nın yalnız Sökmen'e yapılmamış olduğunu gösteriyor.

ne İlgazi'nin ve ne de kardeşinin Sultan Tutuş adına Kudüs'deki valilikleri süresince gösterdikleri faaliyet ve yaptıkları icraat hakkında hiçbir bilgiye rastlamıyoruz. İlgazi'nin, - Sökmen gibi- bu valilik sırasında sultan Tutuş ve oğulları zamanında Irak ve Suriye'de vukubulan siyasi olaylara onlarla birlikte katılmıştır. Bu bakımdan o, Kudüs'te çok vakitler bulunamamış ve şehir kendi adına nâibleri tarafından idare edilmiştir.

İlgazi, büyük sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ile savaşa giden kaynatası Tutuş tarafından emir Vessab b. Mahmud ile Suriye'de oğlu Rıdvan'ın yanında bırakılmıştı ². Tutuş'un, bu savaşta ölümünden önce oğlu Rıdvan'a "Kuvvetleriyle kendisine yardım gelmesini" bildirmesi üzerine Rıdvan, İlgazi ile birlikte babasına yardıma giderken Hit yakınlarında onun yenildiği ve öldürülmüş olduğu haberini alınca derhal geri dönmüş ve Haleb'e gelerek burada hâkimiyetini ilân etmiştir. İbnü'l-Adim ve İbn Kalânisi'nin rivayetlerinden anlaşıldığına göre bundan sonra İlgazi, kardeşi Sökmen'in, Rıdvan'la birlik olmasına karşılık Tutuş'un Dımeşk'taki nâibi Sav-Tekin'in yardımı sayesinde buraya hâkim olmuş olan melik Dukak'ın yanına giderek onun hizmetine girmiştir. Fakat melik Dukak'ın, müttefikleri İlgazi ve Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Dımeşk'ta bulunmadığı bir sırada, melik Rıdvan yanında Sökmen olduğu halde adı geçen şehri başarısız bir kuşatmaya gittiği zaman Dukak, İlgazi'yi niçin ve nedenini bilmediğimiz bir suçü yüzünden hapsedmişti ³. Öte yandan kardeşi İlgazi'nin hapsedilmiş olduğunu öğrenen Sökmen, bundan istifade ile Kudüs'e gitmiş ve şehri, kısmen kardeşi tarafından idare eden nâiblerden teslim almış ve buraya yalnız başına hâkim olmuştur (H. 489 ortaları).

² İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezeri: el-Kâmil fi't-tarih, (Mısır Tabı), X., 85; İbn Kalanisi, Ebü Ya'lâ Hamza: Zeylû Tarihi Dımeşk (Neşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908, s. 127; İbnü'l-Adim, Kemalüddin Ebü'l-Kasım Ömer: Zübdetü'l-Halep min Tarihi'l-Halep (Neşr. Sami Dehhan), Dımeşk 1954, II., 119.

³ İbnü'l-Adim, II., 124; İbn Kalanisi, s. 132. İlgazi'nin, birlikte hareket ettiği melik Rıdvan'dan ayrılıp arası açık bulunan öteki kardeşi Dımeşk hâkimi melik Dukak'ın yanına niçin gittiği hususunu ne yazık ki kaynaklar açıklamıyorlar. İlgazi'nin çok geçmeden kendisiyle birlik yapmağa gitmiş olduğu Dukak tarafından hapsedilmesi olayı da bizce karanlık kalmaktadır.

Tutuş'un ölümü üzerine Suriye'de ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile Mısır Fatımî halifesi Mustansır, emîrî'l-cuyûş Efdal'in kumandası altında kuvvetli bir ordu göndererek Kudüs'ü kuşattırmıştı. Melik Dukak'ın hapsinden kurtulan İlgazi, kardeşi Sökmen ile birlikte şif Mısır ordusuna karşı 40 gün süren bir savunmadan sonra şehri Efdal'e teslim etmek ve diğer bütün âile fertleriyle Kudüs'ten ayrılmak zorunda kalmıştır (H. 489 Şaban=1096 Temmuz-Ağustos).*

İlgazi'nin Bağdad Şahneliği (Valiliği)

İlgazi, Kudüs'ü bütün Artuklu ailesi ile birlikte terkettikten sonra Irak'a gelmişti. H. 492 yılı sonlarında Bağdad'ta Büyük Selçuklu Devletinin saltanat müddeisi Muhammed Tapar adına hutbe okunmaya başlanması üzerine, bu sırada Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Berkayaruk Bağdad'a geldiği zaman (H. 493 Safer =1099 Aralık), daha önce Muhammed Tapar'a bağlılığını bildirmiş olan Saduddevle Gevherayin ile birlikte İlgazi de Bağdad'ta bulunuyordu⁴. Fakat İlgazi'nin daha önce H. 491-492 yıllarında nerede bulunduğu ve bu tarihlerdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmıyor. Onun H. 493 yılında Muhammed Tapar'ın hizmetine girmiş bulunan Gevherayin'in yanında bulunması keyfiyeti, o tarihten itibaren onunla saltanat mücadelesinde Muhammed Tapar safında bulunduğunu kuvvetle ifade eder. İlgazi H. 493 yılından sonraki yıllarda da Muhammed Tapar'ın hizmetinde bulunmuş ve saltanat mücadelesinde onun yardımcısı olmuştur.

Muhammed Tapar Hemedan ve havalisini istilâ ettikten sonra H. 492 yılı zilhicce ayında (1101 Eylül) Sultan Sencar ile birlikte Bağdad'a doğru hareket etti. Her iki Sultan Hulvan'a geldiği zaman İlgazi, emrindeki bütün Türkmen kuvvetleriyle birlikte Muhammed Tapar'a katılmış ve ona bağlılığını bildirmiştir⁵. Muhammed Tapar'ın Bağdad'a gelmesi üzerine sultan Berkayaruk buradan hasta

* Kudüs'ün Fatımiler tarafından alınması hak. bk. Ali Sevim, Artuk oğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri, Belleten (XXVI, 103), s. 504-505.

⁴ وكان سعدالدولة كوهرايين بالشفيعي وهو في طاعة السلطان محمد فسار الى داي 4
مرج ومعه ايلغازي بن ارتق وغير الأمرام
İbnü'l-Esir, X., 101-102.

⁵ . . . سار الى بغداد فلما وصل الى حلوان سار اليه ايلغازي بن ارتق في عساكره 5
وخدمه واحسن في الخدمة
İbnü'l-Esir, X., 107.

olarak ayrılmış ve Vasıt'a gitmişti. Muhammed Tapar, Bağdad'ta H. 495 yılı başlarına kadar sultan Sencar ile birlikte kaldıktan sonra, sultan Sencar Horasan'a kendisi de Hemedan'a gitmek üzere buradan ayrılmışlardı. Fakat Berkyaruk'un Vasıt'ta halifenin has arazisine hücum etmesi üzerine halife, Muhammed Tapar'a haber göndererek "Berkyaruk'un hareketlerine mâni olması için kendisine yardım etmesini" bildirmiştir. Bu haberi alan Muhammed Tapar geri dönmüş ve Bağdad'a gelerek buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için H. 493 yılındanberi kendisine bağlı bulunan İlgazi'yi Bağdad şahneliğine (شحنة بغداد) ve Ebû'l-Meâli el-Mufaddal b. Abdürrezzak'ı da vergi tahsiline (جباية الأموال) memur tâyin etmiştir (H. 495=1101/1102) ⁶.

Sultan Berkyaruk'un veziri Ebû'l-Mehasin b. el-Dehistanî'nin, Berkyaruk'un İsfahan'ı kuşatması sırasında (12 Safer 495) öldürülmesi ve Muhammed Tapar'ın, halifenin isteği üzerine Berkyaruk ile aynı yılda Nihavend yakınlarında giriştiği savaş sonunda aralarında sulh yapılmasından istifade ile vezir Ebû'l-Mehasin'in kardeşi Amîd el-Mühezzeb ebû'l-Mecd kardeşinin nâibi olarak Bağdad'a gelmişti. Ebû'l-Mecd, Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un anlaşmaları sebebiyle Bağdad şahnesi İlgazi'nin, kendisinin nâib olarak Bağdad'a gelmesine karşı gelmiyeceğini zannetmişti. Fakat İlgazi, bir miktar kuvvetle gelen (H. 495 Rebiülevvel) Ebû'l-Mecd'i derhal yakalatmak ve onun, sultan Berkyaruk adına Bağdad'ta herhangi bir görev yapmasına mâni olmak suretiyle Muhammed Tapar'a olan sadakat ve bağlılığını bir kerre daha göstermiştir ⁷.

. . . وسار عائداً ورتب ببغداد ابا المعالي المفضل بن عبدالرزاق في جباية

• . . . وسار عائداً ورتب ببغداد ابا المعالي المفضل بن عبدالرزاق في جباية الأموال و ايلغازى شحنة Ibnü'l-Esir, X., 114; Aynı, Bedrüddin Mahmud, İkdü'l-cuman fi Tarih-i ehli'z-zeman (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2911-2912), III., 219a; İ. Artuk, Mardin Artukoğulları Tarihi, İstanbul 1944, s. 29; M. F. Köprülü, İslm. Ansk. Artukoğulları mad.; K. Süsheim, İslm, Ansk. İlgazi mad. K. Süsheim, İlgazi'nin, Muhammed Tapar tarafından Bağdad şahneliğine tâyini tarihini H. 494 olarak yazmaktadır. Hattızatında H. 495 yılı başına kadar sultan Sencar ile birlikte Bağdad'ta kaldıktan sonra Hemedan'a doğru buradan ayrılan (H. 495 Muharrem sonu=1101 Kasım) Muhammed Tapar'ın halife tarafından Berkyaruk'a karşı savaşmak maksadiyle Bağdad'a geri çağrılışından sonradır ki Muhammed Tapar, buraya gelip İlgazi'yi şahneliğe tâyin etmiştir (İbnü'l-Esir, X., 114). Bu bakımdan K. Süsheim'in yukarıda vermiş olduğu tarih doğru değildir.

⁷ Ibnü'l-Esir, X., 122; İkd, III. 220a-b.

Bağdad avamı ile bozuşması

İlgazi Horasan'dan dönüp H. 495 Receb (1102 Nisan) ⁸ Bağdad'a geldiği zaman askerlerinden bir grup Dicle nehrinin karşı yakasına geçmek için yerli Araplardan bir kayıkçı çağırmışlardı. Kayıkçının buna önem vermeyerek biraz gecikmesi üzerine bir Türkmen askerinin attığı okla başından yaralanan kayıkçı biraz sonra ölmüştü. Bunu gören halk galeyana gelmiş, kayıkçının ölüsü ile bunu öldüren askeri yakalıyarak Babü'n-nûba'ya doğru giderlerken yolda bunlara rastlayan İlgazi'nin oğlu yanında bulunan birkaç kişi ile birlikte halkın elinden askeri kurtarmıştı. Askerin kuvvet zoru ile kurtarılmasından sonra halk, Sûkü's-sülâsa'da İlgazi'nin oğlu ve adamlarını taşa tuttular. İlgazi'nin oğlu durumu babasına bildirmesi üzerine İlgazi, Babü'n-nûba'nın hâcibine haber göndererek "suçluların cezalandırılmasını" emretmiş ise de hâcibin, suçluları hakkiyle tedib etmesine kanaat getirmiyerek bizzat askerleri ile Merbaatü'l-kattanîn (مربعة القطانين) denilen kayıkçılar mahallesine gitmiş, burada askerleri önlerine gelen herşeyi yağma etmişler, bazı ayak-takımının kendilerine karşı koymaları üzerine bunların büyük bir kısmı öldürülmüş, sağ kalanlar da nehrin karşı yakasına geçmek için kayıklara binmişlerdi. Bu çapulcu topluluğu nehrin ortalarına geldiği vakit kendilerini suya atmak suretiyle intihar ettiler. Daha sonra İlgazi bu semti de tamamen yağma etmek istemiş ise de halifenin, başkadıyı ona "bu işten vazgeçmesi için" ricacı göndermesi üzerine bunu yapmamıştır ⁹.

Yinal b. Anuş-Tekin ile münasebetleri

Muhammed Tapar'ın kumandanı Yinal b. Anuş-Tekin, Rey'de sultan Berkyaruk adına okunan hutbeyi, Muhammed Tapar adına çevirmek için kardeşi Ali ile birlikte oraya gidip hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirttikten bir müddet sonra Berkyaruk tarafından gönderilen emr Borsuk b. Borsuk karşısında ağır bir bozguna uğrayarak kardeşi Kazvin'e kendisi de ancak 600 kişilik bir kuvvetle Bağdad'a gelebilmişti (H. 496 ortaları=1103). Halifeden sonderece iyi kabul gören Yinal, İlgazi ve kardeşi Sökmen ile Meşhed-i Ebû Hanife'de bir toplantı yapmışlardı. Bu toplantıda Muhammed Tapar'a olan

⁸ İlgazi'nin Horasan'a niçin gittiği kaynaklarda zikredilmemiştir.

⁹ İbnü'l-Esir, X., 117-118; İkd, III., 219b-220a.

iyi niyet ve bağlılıklarını bir kerre daha belirttikten sonra¹⁰ Hille'ye giderek oranın emîri Seyfüddevle Sadaka'yı da ittifaklarına aldılar. Yinal, İlgazi ile Bağdad'a döndükten sonra daha önce Tutuş'un karısı olan İlgazi'nin kız kardeşi ile evlendi ve Bağdad'a yerleşti. Yinal, Bağdad'ta halka zulmetmeğe, önüne geleni öldürüp mallarını yağma etmeğe, askerleri de halka ellerinden gelen bütün fenalıkları yapmağa başladılar. Durumu öğrenen halife bir taraftan başkadısı Ebû'l-Hasen el-Damganî'yi Yinal'a göndererek "yapmakta olduğu bu fenalıklardan vazgeçmesini" bildirmiş, diğer taraftan Yinal'ın akrabası olmuş olan İlgazi'ye de "Yinal'ın bu fena hareketlerine son vermesi hususunda aracılık yapması" hususunda haber göndermişti. Bunun üzerine İlgazi, başkadı ve diğer bazı kimselerle bizzat Yinal'ın yanına giderek "halka yapmakta olduğu zulüm ve fenalıklardan vazgeçmesini" söylemiş ve bu hususta ondan kesin söz almıştı. Fakat buna rağmen Yinal'ın yeniden eski hareketlerine başlaması üzerine halife, Hille emîri Sadaka'ya haber gönderip Yinal'ın halka yeniden yaptığı zulüm ve fenalıkları anlatmış ve "bizzat kendisinin gelerek onun hareketlerine mâni olmasını" bildirmiştir. Sadaka H. 496 Şevval'inde (1103 Temmuz) Bağdad'a gelip Necmâ yöresinde karar-gâhını kurmuştu. Burada İlgazi, Sadaka, Yinal ve halifenin nâibleri arasında yapılan bir toplantı sonunda Yinal'ın, halktan zorla almış olduğu bütün malları geri vermesi ve Irak'ı terketmesi hususunda bir anlaşmaya varıldı. Sadaka, oğlu Dübeys'i, Yinal'ın halka yeniden zulüm yapmasını önlemek için Bağdad'ta İlgazi'nin yanında bırakmış, kendisi de Hille'ye dönmüştü. Yinal, Bağdad'ta Zilkade ayının başlarına kadar kaldıktan sonra Evânâ'ya gitmek üzere buradan ayrılmış, yolda yine yağma ve halka zulüm yapmış ve hattâ birçok köyleri kendi adamlarına ıkta etmişti. Yinal'ın bu hareketlerini duyan halifenin, Sadaka nezdinde yeniden teşebbüse geçmesi üzerine Sadaka, Yinal'ı tedib için 1000 atlı yolladı. Bu atlı kuvveti ile birlikte İlgazi, Sadaka'nın oğlu Dübeys ve halifenin kuvvetleri Yinal'a karşı harekete geçtiler. Büyük bir kuvvetin kendisini tedibe gelmekte olduğunu duyan Yinal, derhal Dicle'yi geçerek Bacisri'ye gitmiş ve buranın halkını da korku içinde bıraktıktan sonra yine bu yörelerde bulunan Şehraban'a hücum etmiş ise de şehir halkının kendisine

... واجتمع هو وایلغازی و سقمان ابنا ارتق بمشهد ابی حنیفة و تحالفوا¹⁰

İbnü'l-Esir, X., 123; İkd, III., 221b. علی مناصحة السلطان محمد

şiddetle karşı koyması sonunda burada da tutunamayarak Muhammed Tapar'ın yanına gitmek üzere Azerbaycan'a hareket etmiştir. Uzun bir uğraşmadan sonra Yınal'ı Irak'tan uzaklaştırmağa muvaffak olan İlgazi, Dübeys ve maiyyetindekiler tekrar Bağdad'a geri dönmüşlerdir.¹¹

Gümüş-Tekin el-Kayseri'nin Bağdad Şahneliğine tâyini ve İlgazi

Yukarıda anlatmış olduğumuz gibi Bağdad şahnesi İlgazi'nin askerlerinin Bağdad'da hâdise çıkarmaları yüzünden halkla arasının açık olduğu bir sırada sultan Berkyaruk Bağdad'ta zayıflamış olan nüfuzunu sağlamlaştırmak için kendi adamlarından Gümüş-Tekin el-Kayseri'yi Bağdad şahneliğine tâyin etmişti. Bunu haber alan İlgazi onun, Berkyaruk adına şahnelik yapmasına mâni olmak ve kendisinin Muhammed Tapar adına görevine devam etmek maksadiyle, Hısn-ı Keyfa hâkimi bulunan kardeşi Sökmen'e haber göndererek "Gümüş-Tekin'e karşı kendisine yardıma gelmesini" bildirdikten sonra Hille emîri Sadaka'ya da bizzat giderek onu da yeni şahne Gümüş-Tekin'e karşı kendi safına almağa muvaffak oldu¹². Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tekrit'i yağmaladıktan sonra¹³ Bağdad yakınlarında bulunan Remle'ye gelerek karargâhını kurmuştu. Diğer taraftan H. 496 Rebiülevvel başlarında (1102 Aralık ortaları) Bağdad yakınlarındaki Karmisin'e gelen Gümüş-Tekin, Bağdad'daki Berkyaruk taraftarlarına "kendisinin şehir yakınlarında bulunduğunu" bildirmesi üzerine bunlardan bir hey'et ona karşı çıkmış ve her iki taraf Bendenîceyn (بندنجين) de bulmuşlardır. Bu hey'et, Gümüş-Tekin'e Bağdad'daki durumu açıkladıktan sonra "çabucak şehre gelmesini" tavsiye etmişlerdi. Gümüş-Tekin hiçbir yerde durmaksızın Rebiülevvel ortalarına doğru Bağdad'a gelince İlgazi derhal şehirden ayrılarak¹⁴ Sökmen'in yanına, Remle'ye gitmiş ve onunla birlikte

¹¹ İbnü'l-Esir, X., 123-124; İkd, III., 221b.

¹² İbnü'l-Esir, İkd, göst. yerler.

¹³ Sökmen'in bu hareketi hakkında bk. Ali Sevim, Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri, Belleten (XXVI., 103), s. 513, 514.

¹⁴ Gümüş-Tekin, Bağdad'a gelince burada şahne bulunan İlgazi'nin vazifesini bırakıp şehirden ayrılması olayı, yukarıda anlattığımız gibi, onun, halkla arasının açık olması yüzünden Bağdad'ta durumunun bir hayli zayıflamış olduğunu gösterir kanaatindeyiz. Yeni şahnenin Bağdad'a gelmesi ve İlgazi'nin civar köyleri müttelikleriyle birlikte şiddetle yağma ve tâlân etmesi yüzünden bu bölgede tam bir karı-

Duceyl nehri civarında bulunan bazı köyleri yağma etmiştir. Bunu haber alan yeni şahne, asker göndererek onların bu hareketlerine mâni olmak istemiş ise de muvaffak olamamıştır. Gümüş-Tekin Bağdad'ta Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi Berkyaruk adına çevirttikten başka Hille hâkimi Sadaka'ya da haber göndererek "Sultan Berkyaruk'a itaat etmesini" bildirdi. Fakat Sadaka onun bu teklifine hiç önem vermeyerek İlgazi ve Sökmen ile birleşmek üzere Sarsar'a hareket etti. Sadaka, buraya gelir gelmez Sökmen ile birlikte Harbi ilçesinde karargâh kurmuş olan İlgazi'ye haber göndermiş ve "kendilerine yardıma gelmiş bulunduğunu" bildirmiştir. İlgazi, Sökmen, Sadaka ve oğlu Dübeys bütün kuvvetleri ile Duceyl nehri civarında hiçbir köy bırakmıyarak hepsini yağma ettiler. Çok şiddetli bir şekilde girişilen bu yağma ve tâlân hareketleri yüzünden halk ağır bir sıkıntıya düşmüş, fiyatlar sonderece yükselmişti. Pek karışık bir hal almış olan durumu düzeltmek ve halkın uğradığı sıkıntıya son vermek için halife, emîr Sadaka'ya haber göndermiş ise de ondan müspet bir cevap alamamıştır. Diğer taraftan İlgazi, Sökmen ve Dübeys, Duceyl bölgesinden ayrılıp Remle'ye gelerek bu defa burayı yağlamağa başladılar. Halktan bir kısmı silâhlarla kendileri üzerine hücum etmişse de bunlardan bazıları öldürülmüş bazılarının da silâhları ellerinden alınmıştır. Bunu mütaakıp İlgazi halka karşı daha şiddetli bir şekilde hareket edilmesini emretmiştir. Durumun, Bağdad halkı aleyhine âdeta korkunç bir hal alması sonunda halife Mustansır-Billah, başkadı Ebû'l-Hasen ile Tacürrüesa b. el-Musalliya'yı Sadaka'ya göndermiş "yapmakta oldukları bu hareketlerden vazgeçmelerini" söyleyerek halkın içinde bulunduğu acıklı durumu açıklamıştır. Sadaka'nın, "yeni şahne Gümüş-Tekin'in, görevinden vazgeçip Bağdad'ı terketmesi halinde halifeye itaat edeceklerini" bildirmesi üzerine halife bu defa Gümüş-Tekin'in şahnelik vazifesini terk ile Bağdad'tan ayrılıp gitmesini sağlamak zorunda kalmıştır. (12 Rebiülevvel 496 = 25 Ocak 1103). Bu durum karşısında İlgazi, Sökmen ve emîr Sadaka yağma hareketlerinden vazgeçmişler ve Bağdad ta yeniden sükûna kavuşmuş, hutbe tekrar Muhammed Tapar adına okunmağa başlanmıştır. Fakat Gümüş-Tekin, buradan ayrıldıktan sonra Vasit'a giderek bu yörelerde yağma hareketlerine başlaması üzerine Sadaka, oğlu Dübeys

şıklık hüküm sürmeğe başlamıştı. Şehirde, değiştirilerek sultan Berkyaruk adına okunan hutbe de bu karışıklıklar sebebiyle kesilmiş, halifeden başka hiçbir sultanın adı hutbelerde okunmayarak yalnız dua ile yetinilmiştir (İbnü'l-Esir, X., 124).

ve İlgazi buna mâni olmak için oraya gitmişler, Gümüş-Tekin de burasını hemen terketmek mecburiyetinde kalmıştır. İlgazi ve Sadaka Vasıt'ta da hutbeyi Muhammed Tapar adına çevirtmişlerdir. İlgazi H. 496 Cemazilevvel (1103 Şubat) tarihinde Sadaka ile birlikte Vasıt'tan ayrılmış, Bağdad'da gelerek yeniden şahnelik görevine başlamıştır¹⁵.

*Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın anlaşması
ve İlgazi'nin durumu*

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar yaptıkları uzun saltanat savaşları sonunda aralarında anlaştıktan sonra (H. 497 Rebiülâhır (1103 Ocak) Berkyaruk Bağdad'a halife nezdine bir elçi heyeti göndermiş ve "Muhammed Tapar ile sulh yaparak anlaşmış olduğunu" bildirmiştir. Muhammed Tapar adına Bağdad'ta şahnelik yapmakta olan İlgazi, iki sultan arasında sulh yapılması üzerine halifenin divanına gitmiş ve sultan Berkyaruk'un elçi heyetinin de hazır bulunduğu bir toplantıda Berkyaruk adına divanda hutbe okunmasını teklif etmiş¹⁶, onun bu teklifi halife tarafından uygun görülerek 19 Cemazilülâ 497 Perşembe günü (18 Şubat 1104 Salı) halifenin divanında Berkyaruk adına hutbe okunmuş, bunu takibeden günlerde de Bağdad camilerinde ve Vasıt'ta aynı hutbeye devam edilmiştir. İlgazi'nin, gerek divanda, gerekse Bağdad'da sultan Berkyaruk adına hutbe okutmak suretiyle onun tarafına kaymakta olduğunu öğrenen ve İlgazi ile birlikte daimî surette Muhammed Tapar safında Berkyaruk'a karşı cephe almış bulunan Hille emîri Sadaka, halifeye gönderdiği mektupta, "Emîrü'l-mü'min, İlgazi'nin yeni hareket tarzının benim tarafımdan tâyin edilmiş olduğunu zannediyor, fakat hattızatında ben, onun nâibi bulunduğu sultana her zaman

¹⁵ İbnü'l-Esir, X, 124-125; İkd, III., 221b. Bağdad gibi sünni bir islâm Halifesinin oturmakta olduğu önemli bir şehirde kendi adına şahnelik yapan İlgazi'nin yerine, mücadele halinde bulunduğu başka bir sultan adına yeni bir şahnenin tâyini, şehirde kendi adına okunmakta olan hutbe'nin değiştirilmesi ve dolayısıyla buradaki nüfuzunun ortadan kalkması gibi olaylar karşısında Sultan Muhammed Tapar'ın neden hareketsiz kaldığı ve herhangi bir karışmada bulunmadığı gerçekten sayanı dikkat bir keyfiyet olsa gerektir.

¹⁶ . . . وحضر (ایلغازی) بالديوان وسأل في اقامة الخطبة لبركياروق فاجيب الى ذلك وخطب بالديوان يوم الخميس تاسع عشر جمادى الأولى
İbnü'l-Esir, X., 129; Kitabü'l-iber, V., 33.

bağlıyım ve onun yaptığı bu hareketlere artık sabredemem” diyor ve “herhalde onu Bağdad’tan çıkarmak için harekete geçeceğini” bildiriyordu. İlgazi bu haberi alır almaz derhal emrindeki Türkmenleri toplamış ve Sadaka’nın Bağdad’a gelmesini mütaakıp buradan ayrılarak Bakûba’ya gitmiştir. İlgazi, şehrin batı yöresinde karargâhını kurmuş olan Sadaka’ya haber göndererek “Muhammed Tapar ile Berkyaruk arasında yapılmış olan sulh yüzünden Berkyaruk’a arz-ı ubûdiyet ettiği için ondan özür diliyor ve Muhammed Tapar tarafından kendisine iktâ edilmiş bulunan Hulvan’ın¹⁷, hattâ içinde bizzat şahnelik yapmakta olduğu Bağdad şehrinin de sultan Berkyaruk’a geçmiş olması hasebiyle ona itaat etmek zorunda kalmış olduğunu” bildiriyordu¹⁸. İlgazi’nin bildirdiği bu makul mazereti kabul eden ve onu, yaptığı hareketler sebebiyle haklı bulan emîr Sadaka Bağdad’ta fazla kalmıyarak Hille’ye geri dönmüştür.

İlgazi’nin Şahnelikten azli

İlgazi, adına Bağdad şahneliği yapmakta olduğu sultan Muhammed Tapar’ın, kardeşi Berkyaruk ile anlaşmış olması sonunda Bağdad’ta hâkimiyetin yeniden Berkyaruk’un lehine dönmekte olduğunu görmüş ve ona yaklaşma siyaseti gütmeye başlamıştır. Bunun ilk tezahürü olarak H. 497 yılında Bağdad’ta Berkyaruk adına hutbe okumuş ve şehri onun adına idareye başlamıştır. Bundan sonra İlgazi, onun daha çok sevgisini kazanmak ve Bağdad’taki hâkimiyetini sağlamlaştırmak gayesiyle İsfahan’a Berkyaruk’un yanına gitmiş ve onu Bağdad’a gelmesi hususunda zorlamıştır (H. 498 Muharrem = 1104 Eylül). Berkyaruk İsfahan’da hastalanmış olmasına rağmen onu Bağdad’a harekete ikna etti, fakat sultan yanında oğlu Melikşah ve emîr Ayaz olduğu halde Burucert’e geldiği zaman hastalığı artmış ve tahta oğlunun geçmesini tavsiye ettikten sonra ölmüştür¹⁹. Sultanla beraber gelmekte olan İlgazi, onun yolda ölmesine rağmen Melikşah ve emîr Ayaz ile birlikte Bağdad’a gelmiş ve Hilâfet Divanı’nda mu-

¹⁷ İbnü’l-Ezrak, Ahmet b. Yusuf el-Farîkî: Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid (British Museum, Or. 5803, P.23694), 161a; Kitâbü’l-iber, V., 222.

¹⁸ . . . وارسل الى صدقة يمتد من طاعة لبركيارق بالصلح الواقع وان اقطاعه حلوان . . . وغيرها في جملة بلاده وان بغداد التي هوشحنة فيها قد صارت له فذلك الذي ادخله في طاعته İbnü’l-Esir, X., 130; Kitâbü’l-iber, V., 133.

¹⁹ İbnü’l-Esir, X., 133; Kitâbü’l-iber, V., 133-34.

tad merasimle Melikşah adına hutbe okutmuştur (H. 498 Rebiülâhır sonları = 1104 Aralık başı)²⁰. Fakat çok geçmeden sultan Muhammed Tapar Bağdad'a gelerek kardeşinin oğlu Melikşah ve atabeyi Ayaz ile anlaştı. Bundan sonra Muhammed Tapar, H. 495 yılı başlarında Bağdad şahneliğine tâyin etmiş olduğu ve fakat son zamanlarda kendisinden ayrılarak sultan Berkyaruk ve daha sonra oğlu Melikşah adına Bağdad'ta görevine devam eden İlgazi'yi, kendisine karşı takındığı bu hareket hattı yüzünden şahnelikten azlederek yerine, Kasimüddevle Aksungur el-Borsukî'yi tâyin etmiştir (H. 498 Şaban = 1105 Nisan)²¹.

İlgazi, sultan Muhammed Tapar adına Bağdad'ta üç buçuk yıl kadar şahnelik yapmış ve fakat sonradan siyasi durum icabı sultan Berkyaruk ve oğlu Melikşah adına şahneliğe devam etmişti. Şahneliği sırasında Bağdad halkı ile iyi geçinememiş ve ancak askerî kuvvete sahip olması sayesinde, çok zamanlar halkın kendisinden memnun olmamasına rağmen bu makamda kalabilmiştir. Büyük sultan olmak gayesiyle Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında uzun bir süre devam eden kavgalar yüzünden pek karışık bir hal almış olan bir devirde Bağdad şahneliği gibi oldukça güç ve sorumlu bir görev yapmak gerçekten önemli ve zor bir işti. Şöyle ki, ne zaman iki kardeşten biri saltanat kavgasında galip gelse onun adı Bağdad ve diğer şehirlerde hutbelerde okunuyor ve dolayısıyla onun hâkimiyeti tanınıyordu. İşte böyle nazik zamanlarda İlgazi uzun bir müddet bu vazifeyi yapabilmiştir.

Melik Rıdvan ile birlikte Çökürmüş'e karşı hareketi

İlgazi, Bağdad şahneliğinden azledildikten sonra, İspehbud Sabave, Sincar ve Musul hâkimi Çökürmüş'ün akrabası bulunan Alpı b. Arslantaş ile ittifak yapan Halep hâkimi melik Rıdvan'ın hizmetine girmişti. İlgazi, haçlılara karşı nasıl hareket edileceği hususunda adigeçen emîrlar arasında yapılan bir toplantıda "biz önce Musul ve çevresine hâkim olan Çökürmüş'ün ülkesine hücum edelim, oradan sağlıklıcağımız asker ve paralarla daha çok kuvvetlendikten sonra

²⁰ Yukarıda gösterilen yerler.

²¹ ومات برکیارق علی اثر ذلك فخطب ابو الغازی (ایلغازی) لابنه ملک شاه فنکر ذلك السلطان محمد منه فلما استولى علی الأمر عزله عن شحنة بغداد
İbnü'l-Esir, X., 138; Kitabü'l-iber, V., 222;

haçlılara karşı yürüyelim” şeklinde bir fikir ileri sürmüştü.²² İlgazi'nin bu teklifinin, melik Rıdvan ve diğer emirler tarafından uygun görülmesi üzerine 10.000 kişilik bir kuvvetle H. 499 Ramazan başlarında (1106 Mayıs başları) Çökürmüş'ün elinde bulunan Nuseybin'e hareket edilmişti. Çökürmüş burada iki emîr ve bir miktar asker bulunduruyordu. Melik Rıdvan ve maiyyeti burasını kuşatmağa başlayınca şehirde bulunanlar derhal savunmaya koyuldular. Bu arada Alpi b. Arslantaş surlarından atılan bir okla ağır surette yaralanmış ve memleketi Sincar'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Tanza civarındaki şifalı sıcak sularla tedavi olan Çökürmüş, melik Rıdvan ve maiyyetinin Nuseybin'i kuşatıp sıkıştırmakta olduklarını öğrenmiş ve derhal Musul'a giderek kuvvetlerini toplayıp Rıdvan'a karşı harekete geçmiştir. Fakat bu kuvvetlerle onlara karşı koyamayacağını anladığı için hile yollarına başvurmuş, bir taraftan Rıdvan'ın maiyyetindeki emirlere haberler göndererek onları kendi tarafına çekmeğe çalışırken diğer taraftan da melik Rıdvan'a “eğer maiyyetinde bulunan, şer ve fesat sahibi olduğunu bildiği İlgazi'yi yakalatıp hapsedtiirdiği takdirde kendisine arz-ı ubûdiyet ile silâh, para ve asker bakımından yardımda bulunacağını ve kendisiyle birleşeceğini” bildirdi. Musul emîrinin tekliflerini hemen kabul eden Rıdvan, İlgazi hakkındaki niyetlerini değiştirmiş ve onu hapsedirmeğe karar vermişti. İlgazi'yi bir gün yanına çağırılmış olan Rıdvan ona “bu memleketin alınmasının çok güç olduğunu, büyük kuvvetlerle bize katılacak olan Çökürmüş ile sulh yaparak haçlılara karşı hep birlikte yürümenin daha yerinde olacağını” söylemişse de oldukça kalabalık bir kuvvete sahip olan İlgazi, Rıdvan'ın bu teklifine karşı durmuş “sen hüküm sahibi imişsin gibi konuşuyorsun, halbuki şimdi, benim hükmüm altında bulunuyorsun, ben sana bu ülkeyi almadan buradan çekilme imkânı vermem, eğer gitmeğe teşebbüs edersen seninle savaşa başlarım” diyerek onu tehdit etmiştir. Fakat melik Rıdvan daha önce kendi adamlarından bir gruba “İlgazi'yi yakaladıkları takdirde kendilerine lütf ve ihsanlarda bulunacağını” vaad etmişti. İşte İlgazi ile Rıdvan arasında yukarıda anlattığımız münakaşa yapılırken hemen Rıdvan'ın adamları gelmiş ve İlgazi'yi yakalayıp hapsedmişlerdir. Fakat çok geçmeden beylerinin hapsedilmiş olduğunu duyan Türkmenler heyecanlanmışlar ve Rıdvan'a karşı gelmeğe

²² İbnü'l-Esir, X., 131; İkd, III., 227b.

başlayarak²³ ondan ayrılmışlar ve tevkif edilmiş olan İlgazi'yi kurtarmak için Nuseybin surlarına karşı hücumla geçmişlerdir. Bu sırada İlgazi şehrin kalesine çıkmış Nuseybin'de bulunan bir kısım askerler de kendisine yardım etmişlerdi. Bu durumu gören Türkmenler önlerine gelen herşeyi yağmalamağa başladılar. Melik Rıdvan burada kendisini emniyette görmiyerek çabucak Haleb'e gitti. Rıdvan ve birleşikleriyle savaş için Musul'den hareket etmiş olan Çökürmüş Tell-i Ya'fer'e geldiği zaman, Rıdvan'ın İlgazi ile anlaşmazlığı sebebiyle kuşatmayı bırakarak Haleb'e çekilmiş bulunduğunu haber aldıktan sonra Sincar'a gitmiştir. Sincar'a ulaştığı zaman İlgazi'nin yaptıklarını anlatan ve kendisine yardım etmesini isteyen Rıdvan'ın elçileriyle karşılaşmışsa da ona daha önce verdiği sözü yerine getirmekten kaçınmıştır²⁴.

B. İLGAZİ'NİN MARDİN ARTUKLU BEYLİĞİNİ KURMASI VE SONRAKİ FAALİYETLERİ

İlgazi, melik Rıdvan'ın hapsinden kurtulmaya muvaffak olduktan sonra beraberinde bulunan Türkmenlerle Nuseybin'den ayrılarak H. 499 sonlarında (1106) Mardin'e gelmiştir. Mardin'i hâkimiyetinde bulunduran kardeşi Hısn-ı Keyfa emîri Sökmen'in ölümünden sonra (H. 498) yerine oğlu İbrahim geçmişti. İbrahim Hısn-ı Keyfa'da oturmuş ve Mardin'e, idarî işlerini çevirmesi için emîr Şems adında birisini tâyin etmişti. İlgazi Mardin'e geldiği zaman burası emîr Şems'in idaresinde bulunuyordu. O, Diyarbekir ülkesinin en büyük kalelerinden birine sahip olan Mardin'i emîr Şems'ten almış ve burada Artuklular'ın "Tabaka-i İlgaziyye" denilen Mardin kolunu kurmuştur (H. 500=1106).²⁵

²³ Türkmenlerin bu hareketleri, beylerine ne kadar bağlı olduklarını ve dolayısıyla kabile ananelerinin bunlar arasında bilhassa çok kuvvetli bulunduğunu ifade etmektedir.

²⁴ İbnü'l-Esir, X., 131-132; İkd, III. 227b.

²⁵ . . . وملك والده الأمير ابراهيم بن سركان فنفذ الى الأمير شمس وصل نجم الدين . . . İbnü'l-Ezrak, 161a; Kitabü'l-iber, V., 112; K. Süsseim, İslm. Ansk. İlgazi mad. İlgazi'nin Mardin'e hâkim oluş tarihini Halil Edhem (Düvel-i İslâmiye, İstanbul 1927, s. 237), M. F. Köprülü (İslm. Ansk. Artukoğulları mad.) V. Minorsky (İslm. Ansk. Mardin mad.) ve nihayet H. Edhem'den naklen İ. Artuk (Mardin Artukoğulları Tarihi, s. 36) H. 502 (1108) yılı olarak göstermişlerdir. Bizce bu tarihin doğruluğu şüpheli görülüyor. Çünkü yukarıda adı

Gerek Hısn-ı Keyfa'da ve gerekse Mardin'de kurulan ve aralarında aile bağlarının kuvvetle yaşadığı bu küçük beyliklerin, kuvvetli beylerin yetişmiş olduğu ilk devirlerinde, Haçlılara karşı kazanmış oldukları zaferler sayesinde ve tâbi buldukları Selçuklu Devletlerinin, saltanat kavgaları sebebiyle iç-karışıklıklar içinde bulunmasına muvazi olarak hâkimiyet bölgelerini genişletmeleri mümkün olmuştur. Fakat bir taraftan Anadolu Selçuklularının, Anadolu birliğini sağlamağa çalışmaları yolundaki çabaları, diğer taraftan Suriye Atabekleri ve nihayet Eyyûbîlerin kuzeye doğru yaptıkları yayılmalar sonunda bu beylikler, birer küçük tâbi teşekkül olmaktan kurtulamamışlardır.

Sökmen ve İlğazi idaresinde bulunan Artuklu ailesi, oldukça uzun bir zaman Kudüs, Bağdad ve Halep gibi, o devrin en medeni merkezlerinde yerleşik hayata alıştıktan sonra ildaşları Türkmenlerin kalabalık bir halde buldukları Diyarbekir bölgesine gelerek buralarda yerleşik hayata dayanan beylikler kurmuşlardır. Fakat bununla birlikte bu beyliklerin dayandığı Türkmen kitleleri arasında göçebe âdet ve ananelerinin silinmemiş olduğu ve hattâ kuvvetle yaşadığı kaynakların vermiş oldukları bilgilerden anlaşılmaktadır.

Kılıç-Arslan'a karşı savaşı ve Çavlı ile münasebeti

İlğazi Mardin'e hâkim olduktan sonra sultan Muhammed Tapar tarafından haçlılarla savaş için başkumandan tâyin edilen emîr Çav-

geçen yazarların H. 502 tarihi için kullandıkları biricik kaynak olan İbnü'l-Esir'de, İlğazi'nin açık olarak bu tarihte Mardin'i almış olduğuna dâir herhangi bir kayıt olmayıp sadece onun bu tarihte orada bulunmuş olduğuna işaret edilmektedir (İbnü'l-Esir, X., 149). Bundan başka Ebû'l-Fereç (II., 384), Aynî (Ikdu'l-cuman, III., 234a-b) H. 502 yılında İlğazi'nin *Mardin emîri* bulunduğunu yazıyorlar. Fakat bu kayıtlarla onun bu tarihte Mardini almış olduğu kesin bir şekilde anlaşılamaz. Bütün bunlarla beraber İlğazi'nin Mardin'i alış tarihi kaynaklarda açık bir şekilde zikredilmemiştir. Kaynakların verdikleri bilgilere göre İlğazi, H. 499 yılının son aylarında Nuseybin'de melik Rıdvan'ın hapsinden kurtulduktan sonra siyasi herhangi bir harekete katılmamış olduğuna bakılırsa, Mardin'i hâkimiyetinde bulduran kardeşi Sökmen'in ölmüş olmasından istifade ederek Diyarbekir bölgesinin bu önemli merkezine H. 500 (1106) tarihinde sahip olduğuna daha çok ihtimal veriyoruz. Nitekim Kitabü'l-iber'de (V., 112) İlğazi'nin Nuseybin'den ayrılışından sonra Mardin'e gelip burasını ele geçirmesi ve Süryanî Mihail vekâyinamesinde (kısım: II., s. 51-52) 1106 yılı olayları arasında ondan "Mardin reisi" diye bahsedilmesi, bu tahminimizi daha da kuvvetlendirilmektedir.

lı'nın, Musul ve havalisine hâkim olan Çökürmüş'ü tutsak alması ve öldürmesi ile biten bir savaş sonunda Musul'ü ele geçirmesini mütaakıp Musul halkı, daha önce Muhammed Tapar'ın hücumuna uğrayan Çökürmüş'ün davet etmiş olduğu Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç-Arslan'ı şehri kendisine vermek için çağırışlardı. Kılıç-Arslan H. 500 Receb (1107 Mart) inde Musul'ü işgal ederek Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına değiştirdi. Musul hâkimi Çavlı, Kılıç-Arslan gelmeden buradan kaçarak Sincar'a geldiği zaman İlgazi, kuvvetleriyle birlikte onunla birleşti. Daha sonra Halep hâkimi melik Rıdvan'ı da kendi tarafına çekmeye muvaffak olan Çavlı, müttelikleri ile Kılıç-Arslan'a karşı yürüdü. Her iki taraf Hapur ırmağı üzerinde karşılaştılar. Kılıç-Arslan, kuvvetlerinin azlığı yüzünden bu çarpışmada yenilmiş ve Hapur suyuna atı ile birlikte girdiği zaman atının ve kendisinin zırhlarının ağırlığı yüzünden suda boğularak ölmüştür (H. 500 Zilhicce=1107 Temmuz)²⁶. Bu savaşa katılmış olan İlgazi'nin savaştaki rolü hakkında kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

Çavlı, Kılıç-Arslan'a karşı kendi safında çarpışmış olan İlgazi'yi savaştan sonra yakalamış ve ondan "daha önce Türkmenler için vermiş olduğu paranın kendisine geri verilmesini" istemişse de ikisi arasında yapılan müzakereler sonunda İlgazi aldığı paraları geri vermek üzere Çavlı ile anlaşmış, parayı ödeyinceye kadar da ona birkaç rehine bırakmıştır²⁷. İlgazi bundan sonra Mardin'e gelmiş ve burada çok kalmıyarak Çavlı'nın hâkimiyetinde bulunan Nuseybin'i işgal etmiştir (H. 501=1107)²⁸.

Sultan Muhammed Tapar, Musul ve yörelerini ıktâ etmiş olduğu ve bu suretle birçok ganimet ve paralara sahip olmuş bulunan Çavlı'nın, devlete hiçbir vergi ödememiş olması ve üstelik Hille emîri Sadaka'nın hâkim olduğu memleketleri almak için Bağdad'a geldiği zaman

²⁶ Daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, X., 149; İbn Kalanisi, s. 156, 158; Mihail Vekâyinamesi, (Türkçeye çeviren : H. D. Andreasyan, 1941, T. T. Kurumu Ktp. da, henüz yayınlanmamıştır) ks. II., s. 51-52; Sibt ibnü'l-Cevzi, Şemsüddin Ebü'l-Muzaffer Yusuf: Mir'atü'z-zeman fi Tevârihi'l-âyân (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2907), XII., 112a; Azimî, Muhammed b. Aziz el-Halebî : Tarih (Neşr. Claude Cahen, JA., 1938), s. 376; İslm. Ansk. Kılıç-Arslan mad.

²⁷ İbn Kalanisi, s. 158.

²⁸ Mihail vk., ks. II., 52; K. Süsseim, İslm. Ansk. İlgazi mad.

masını istemiş olmasına rağmen katılma arzusu göstermemesi yüzünden ona kızmış, kumandanlarından Mevdud b. Altun-Tekin'e, Çavlı'nın hâkim olduğu bütün memleketleri ıktâ etmiştir. Mevdud, Musul'e geldiği zaman, Çavlı, beraberinde bulunan ve Buleyh çayı savaşında Sökmen'in tutsak etmiş olduğu Baudouin ile birlikte buradan ayrılmış ve İlgazi'nin hâkimiyetine geçmiş bulunan Nuseybin'e doğru hareket etmiştir. Sultana karşı yalnız kalmış olan Çavlı, Nuseybin yakınlarına gelince Bağdad şahneliğinden azli sebebiyle sultana kızgın olan İlgaziye "kendisiyle birleşmek suretiyle bir el olmalarını" bildirmiş ve "her ikimiz de sultandan korkuyoruz, bu bakımdan ikimizin ona karşı birleşmesi gerekir" diye haber göndermiş, fakat İlgazi, kendisini vaktiyle Türkmenlere verdiği para yüzünden sıkıştırmış olan Çavlı'nın bu teklifine hiç cevap vermemiş, oğlunu Nuseybin'de bırakarak ona "eğer Çavlı buraya hücum edecek olursa onunla savaşması" hususunda emirler verdikten sonra Mardin'e gitmiştir²⁹. İlgazi'nin Nuseybin'den Mardin'e gittiğini ve Nuseybin'i oğlunun, kendisine karşı savunacağını öğrenen Çavlı derhal buradan ayrılmış, Dârâ'ya gittikten bir müddet sonra ikinci defa İlgazi'ye kendisiyle birleşmesi için haber göndermiş ve hattâ biraz sonra da elçilerin arkasından bizzat Mardin'e hareket etmiştir. Elçiler Mardin'de İlgazi'nin yanında buldukları bir sırada birdenbire Çavlı da orada görünmüş ve İlgazi'ye iltifat etmeye başlamıştı. Bu durum karşısında İlgazi ister istemez ona hürmet etmek zorunda kalmıştır. Çavlı, İlgazi'nin kendisine karşı yumuşak davranmasını sezince onu, Sincar'ı kuşatmaya gitmeğe ikna etti. İlgazi ve Çavlı'nın askerleri bir müddet sonra Sincar'ı kuşatmışlarsa da Sincar sahibinin şiddetle savunması karşısında kuşatmayı kaldırarak Rahbe üzerine yürüdüler. Fakat İlgazi istemiyerek girişmiş olduğu bu hareketlerde ciddi bir şekilde savaşmıyor, görünürde Çavlıya yardım etmekte ise de içten ona karşı hiç te iyi şeyler düşünmüyordu. Nihayet İlgazi, Çavlı ile birlikte Araban'a geldikleri vakit bir fırsatını bularak bir gece Çavlı'dan ayrılmış ve Nuseybin'e geri gelmiş ve bir müddet sonra da Mardin'e gitmiştir (H. 502=1108)³⁰. İlgazi Musul'de bulunan Çavlı'dan kuvvetleri ile birlikte kendisine katıl-

²⁹ İbnü'l-Esir, X., 161-162; İkd, III., 234a-b.

³⁰ İbnü'l-Esir, İkd, göst. yerler; Mihail vk., ks. II., 78; Ebû'l-Fereç, Gregori Bar Hebraeus: Ebû'l-Fereç Tarihi (İngilizceden çev. Ö. R. Doğrul, T. T. K. yayınları), Ankara 1950, II., 348; Kitabü'l-iber, V., 212.

bundan sonra aynı yılda emîr Mevdud tarafından kendisine verilen Harran'a da sahip olmuştur³¹.

Haçlıların Suriye'de H. 502 ve 504 (1108-1110) yıllarında büyük başarılar kazanarak istilâ sahalarını genişletmeğe muvaffak olmaları üzerine islâm âlemi pek sıkışık bir duruma düşmüştü. Halife Mustansır - Billah'ın, Haçlılara karşı yardım sağlamak için sultan Muhammed Tapar katında teşebbüse geçmesi sonucu, sultan, islâm emîrlerinin birleşip Haçlılarla savaşmasını emretmiştir (H. 504=1111). Çavlı'dan güçlükle ayrılarak Mardin'e gelmiş bulunan İlgazi, sultanın oğlu Mesud'un da içinde bulunduğu Musul emîri Mevdud, Ahlat emîri Sökmen el-Kutbî, emîr Borsuk'un iki oğlu İlbeyi ve Zengi, Meraga hâkimi Ahmedîl, Erbil sahibi Ebû'l-Heyca'nın kuvvetlerinden kurulan ve Haçlılarla savaşacak olan Selçuklu kuvvetlerine bizzat katılmamış, ancak bir miktar asker ile oğlu Ayaz'ı göndermiştir.³²

H. 504 yılındanberi hiçbir askerî harekâta katılmayan İlgazi, H. 507 Muharrem (1113 Haziran) yılında Musul emîri Mevdud'un kumandasında, Sincar hâkimi Temirek, Dımışk hâkimi Tuğ-Tekin katılmasıyla Dımışk'ı tehdid eden haçlılara karşı teşekkül eden kuvvetlere de yine bir miktar asker ile oğlu Ayaz'ı göndermiş ve yukarıda

. فأقطعها نجم الدين ايلغازى بن ارتق وذلك في سنة اثنتين وخمسة

İbn Şeddad, Muhammed b. İbrahim el-Halebî: A'lâkü'l-hazire, fi zikr-i ümerai's-Sam ve'l-Cezire (Tübingen Üniv. Ktp. Nr. 9800) 9b; İbn Kalanisi, s. 169.

. . . فأجتمعوا مع اعدا الأمير ايلغازى فانه سير ولده اياز . . .
Adim, II., 158.

İbn Kalanisi (s. 169), İkd (III., 237a) bu savaşa İlgazi'nin katılmış olduğunu kaydediyorlar ve oğlu Ayaz'dan hiç bahsetmiyorlar. Halbuki İbnü'l-Esir, İlgazi'nin savaşa katılmayıp oğlunu gönderdiğini açık olarak yazmıştır. Sultan Muhammed Tapar ile aralarının açık olması yüzünden İlgazi'nin bu savaşa bizzat katılmayarak oğlunu göndermesi bizce daha doğru görünüyor. İlgazi'nin, oğlunun kumandası altında gönderdiği askerlerden "İlgazi'nin askerleri" diye bahsedilmesi tabii olarak doğrudur. İşte bu bakımdan adı geçen iki kaynak İlgazi'nin, bu savaşa bizzat katılmaması olayı üzerinde durmamışlardır.

İslâm kuvvetlerinin Urfa'yı başarısız kuşatma hareketlerinden sonra Ahlat emîri Sokman el-Kutbî hastalanmış, memleketine geri dönmek üzere mütteliklerinden ayrılmıştı. Sokman, Bâlis'e geldiği zaman öldü. Askerleri onu bir tabuta koyarak memleketine götürürlerken yolda İlgazi tarafından hücumu uğradılar. Gerçekten Sokman'ın askerleri emirlerinin tabutunu ortalarına alarak yiğitçe çarpışmışlar ve İlgazi'yi yenmişlerdir.

söylediğimiz gibi sultana kırgınlığı yüzünden kendisi bizzat savaşa katılmamıştır³³.

Aksungur el-Borsukî ile savaşı

Musul hâkimi Mevdud'un H. 507 Rebiülevvel (1113) Ağustosta bir Batınî tarafından öldürülmesi üzerine sultan Muhammed Tapar, emîr Aksungur el-Borsukî'yi Musul ve yörelerine vali tâyin etmişti. Sultan, oğlu Mesud'u kalabalık bir ordu ile Borsukî'ye göndermiş ve bu kuvvetlerle birlikte Haçlılara karşı savaşmasını emretmişti (H. 508=1114/1115). Aynı zamanda askerî yardımda bulunmaları için imparatorluğa bağlı bütün emirlere haber gönderildi. Borsukî, Mesud'la birlikte Ceziret-i İbni Ömer'e giderek burasını emîr Mevdud'un nâiblerinden teslim aldıktan sonra Mardin'e hareket etti. Bu sırada Mardin'de bulunan İlgazi, Borsukî'nin Haçlı savaşına katılması hususunda yaptığı teklifi reddetmemekle beraber bundan önce (H. 504 ve H. 507) yıllarında vukubulan Haçlı savaşlarına katılmayarak oğlu Ayaz'ın kumandasında bir miktar asker göndermiş olduğu gibi, bu defa da aynı şekilde hareket etmiş -bu sefer öncekilerden daha az olmak üzere- emîr Borsukî'ye yardım olarak Ayaz ile birlikte bir miktar asker yollamıştır³⁴. Emîr Borsukî, 15.000 kişilik ordusu ile Urfa üzerine yürüyüp burasını iki aydan fazla bir müddet kuşatmış ve şehir yörelerini yakıp yıktıktan sonra Sümeysad ve Suruç'a da hücum ederek bu şehirleri aynı şekilde tahrip etmiştir. Bundan sonra Şebahtan'a dönen Borsukî, yanında bulunan Ayaz'ı, babasının, Frankalara, kendilerine karşı çarpışmayacağı hususunda kesin söz vermiş olması ve bunun sonucu olarak ta bu sefere katılmamış bulunmasını sebep göstererek hapsedtikten sonra Mardin yörelerini baştan aşağıya yağma saldırılarına uğratmış ve bu arada Dârâ'yı kuşatmıştı³⁵. Borsukî'nin, oğlu Ayaz'ı hapsedtirmiş olduğunu ve üstelik de

³³ İbnü'l-Esir, X., 174; Zehebî, Şemsüddin, Tarihü Düveli'l-islâm, (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. Nr. 2917), XV., 8a; Usame b. Munkiz, Kitabü'l-itibar (nşr. Philip K. Hitti, Princeton 1930), II., 237; S. Runciman, A History of the Crusades, Cambridge 1952, II., 126 vd.

³⁴ İbnü'l-Esir, X., 176; Mihail vk., ks. II., 79; Sibt, XII., 127a; Zehebî, XV., 8b; Kitabü'l-iber, V., 213; S. Runciman, II., 128. Mihail vekayinâmesinde İlgazi'nin, Ayaz'ın kumandası altında 300 atlı göndermiş olduğu kaydedilmiştir.

³⁵ Mihail vk., ks. II., 79; İbnü'l-Esir, X., 176; Zehebî, XV., 8b-9a; S. Runciman, II., 129.

Mihail vekayinâmesi, Ayaz'ın Borsukî tarafından hapsine, İlgazi'nin, "Franklara, kendilerine karşı çarpışmayacağı hususunda teminat vermiş olmasını"

Mardin civarını yağmaladığını haber alan İlgazi'nin buna sonderece canı sıkılmış, hem oğlunu kurtarmak hem de Borsukî'den oç almak maksadiyle savaş hazırlıklarına girişmişti. İlgazi ilk önce Hısn-ı Keyfa'ya giderek buranın emîri bulunan yeğeni Rüknüddin Davud'un kendisiyle birleşmesini sağladıktan sonra beraberinde diğer yeğeni Belek olduğu halde Borsukî'ye karşı harekete geçti. Diğer taraftan Borsukî, sultanın oğlu Mesud ile beraber Dârâ yakınlarında bulunan Kourdis'te karargâhını kurmuştu. İlgazi buraya geldiği zaman Borsukî'nin askerlerini gafil avlıyarak atlı kuvvetlerini ansızın hücumu geçirdi (H. 508=1115). Her iki taraf kuvvetleri arasında çok şiddetli bir şekilde cereyan eden savaş sonunda Borsukî ve Mesud ağır bir yenilgiye uğradılar. İlgazi bu savaşta Mesud ile beraber Sincar emîri Temirek, Nuseybin ve Makisin emîrlerini de tutsak etmiştir. Fakat sultandan korkusu yüzünden Mesud'u hemen serbest bıraktı³⁶. Süryanî Mihail'in ifadesinden İlgazi'nin, Borsukî'ye karşı anı ve şiddetli bir baskın hareketinde bulunmuş olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yenilgiye uğrayan Borsukî'nin askerleri bütün ağırlıklarını bırakıp arkalarına dahi bakmağa cesaret edemiyerek kaçmışlardır. Bundan istifade eden ve bir at üzerinde zincirlerle bağlı bulunan Ayaz, gece karanlığında kendini attan aşağıya atmış ve civardaki bir Yahudi havrasına gidip oraya gizlenmişti. Oğlunun Yahudi havrasında sağ-salim bulunduğu, bir kürt tarafından kendisine bildirilen İlgazi derhal oraya on asker gönderip Ayaz'ı yanına getirtti. Ayaz'ın tutsaklıktan kurtulması bütün Artuklu ailesi arasında büyük bir sevinç ve şenlik vesilesi olmuştur³⁷.

Ağır bir yenilgiye uğrayan Borsukî ve Mesud Dârâ'dan ayrılarak Nuseybin'e çekilmek zorunda kalmışlardır.

sebeb olarak gösteriyor. Bu keyfiyet, diğer kaynaklarda açık bir şekilde kaydedilmemiş de İbnü'l-Esir'de bulunan İlgazi, Tuğ-Tekin ve Roger'in, Buhayretü Kades'te yaptıkları toplantıda "جدوا المهود = ahidlerini yenilediler" kaydı bize daha önce hiç olmazsa böyle bir teminatın İlgazi veya onun dahil olduğu ittifak zümresi tarafından Franklara verilmiş bulunmasında hiçbir tereddüt bırakmıyacağı kanaatındayız.

³⁶ Mateos, Urfalı, Vekâyiname (Türkçeye Çev. H. D. Andreasyon, Notlar: Ed. Dulaurer, H. M. Yınanç ve Çeviren, T. T. K. yayını), Ankara 1962, s. 254; Mihail vk., ks. II., 79.

³⁷ Mihail vk. ks. II., 79-81; İbnü'l-Esir, X., 177; Sıbt, XII., 126a; İbnü'l-Ezrak, 160b; İkd, III., 243; Zehebi, XV., 8b-9a; Kitabü'l-itibar, II., 227; Kitabü'l-iber, V., 213.

Tuğ-Tekin ile birlikte Haçlılarla birleşmesi ve tutsaklığı

İlgazi'nin, oğlu Mesud ve emîri Borsukî'yi mağlûp ettiğini öğrenen sultan Muhammed Tapar'ın buna fena halde canı sıkılmış ve onu kendi askerlerine karşı girişmiş olduğu bu hareketinden dolayı tehdit etmişti. Sultan'ın askerlerine karşı giriştiği hareketle ona âdeta isyan etmiş bir duruma düşen İlgazi, emîr Mevdud'un öldürülmesi olayından ötürü sultan Muhammed Tapar ile arası açılmış bulunan Dımişk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına gitmiş ve onun, sultana karşı ittifakını sağlamaya muvaffak olduktan sonra ikisi birlikte Antakya hâkimi Roger ile Buhayretü Kades'te yaptıkları bir toplantıda "birbirlerine karşı hiçbir tecavüzde bulunmayacakları" hususunda bir anlaşmaya varmışlardır. İlgazi, müttefiklerinden ayrıldıktan sonra Mardin'e gitmek, askerlerini toplayıp tekrar geri gönmek üzere Rûsten'e hareket etti. Rûsten'de dinlenmekte iken Humus emîri Hayır Han b. Karaca'nın saldırısına uğradı. İlgazi bu sırada çok fazla içki içmiş ve kendini bilmez bir halde bulunuyordu. Hayır Han, İlgazi'nin içki içtiğini haber almış ve onun, içtiği zaman da hiçbir şey yapamayacağını bildiği için karanlıktan istifade ile bir baskın yaparak İlgazi'yi maiyyeti erkânı ile birlikte tutsak almağa muvaffak olmuştu (H. 503 Şaban=1115 Ocak)³⁸. Hayır Han, kendisine isyan halinde bulunan İlgazi'yi tutsak edip hapsedmiş olduğunu ve müttefiki Tuğ-Tekin'in bunu haber alıp ta kurtarmağa teşebbüs etmeden önce, süratle asker göndermesini sultandan istedi. Fakat çok geçmeden İlgazi'nin tutsaklığını öğrenen Tuğ-Tekin, onu kurtarmak için Humus üzerine yürümüş ve Hayır Han'a "İlgazi'yi serbest bırakması" için haber göndermişti. Fakat sultanın göndereceği askerlere güvenen

³⁸ İbnü'l-Esir, Mihail vk., Sıbt, İkd, göst. yerler; İbn Kalanisi, s. 191; Azimi, s. 383.

K. Süsseim (İslm. Ansk. İlgazi mad.), İlgazi'nin, Tuğ-Tekin ve haçlılarla birleşip sultan Muhammed Tapar'ın gönderdiği emîr Borsuk'a karşı Efamiye'de cephe alarak savaş yapmaksızın tarafların dağılıp bu arada İlgazi'nin Mardin'e geri dönerken, Humus emîri Hayır Han tarafından tutsak edilmiş olduğunu yazmaktadır. Yukarıda göstermiş olduğumuz bütün kaynakların ittifakiyle İlgazi H. 508 (1115) yılında Aksungur el-Borsukî ile sultanın oğlu Mes'ud'u yenip sultandan korkusu sebebiyle Tuğ-Tekin ve Roger ile ittifak yaptıktan sonra Mardin'e dönerken Rûsten yüresinde Hayır Han tarafından yakalanıp hapsedilmiş olduğu (H. 508 Şaban=1115 Ocak) gayet açık bir şekilde anlaşılıyor. Yoksa K. Süsseim'in yazmış olduğu gibi o, Borsuk'a karşı girişilen hareketten sonra tutsak edilmiş değildir.

Humus emîri, Tuğ-Tekin'in bu teklifini reddettikten başka "buradan çekilmediği takdirde İlgazi'yi mutlaka öldüreceğini" bildirerek bir de tehditte bulunmuştu. Akıbetinden sonderece endişe eden İlgazi, Humus dışında karargâhını kurmuş olan Tuğ-Tekin'e "burada beni kurtarmak için beklemekte ısrar etmesinin, bilâkis kendisinin durumunu güçleştireceğini ve hattâ ölümüne sebep olacağını, iyisi mi buradan ayrılıp Dımeşk'a gitmesini" bildirmesi üzerine, Tuğ-Tekin hemen buradan uzaklaşmıştır. Diğer taraftan sultandan istemiş olduğu askerlerin gelmemiş olması yüzünden Hayır Han, adamlarının Tuğ-Tekin ile anlaşmaları ve Humus'u ona teslim etmek istemeleri ihtimalinden korkmuş ve "oğlu Ayaz'ı rehine olarak yanında alkoymak, akraba olmak, kendisini Tuğ-Tekin ve başka kimselerin hücumlarından korumak" şartları çevresinde İlgazi ile bir anlaşmaya varmıştır³⁹. İlgazi, Hayır Han'ın teklifini hemen kabul etmiş ve oğlunu rehine olarak onun yanında bıraktıktan sonra hem oğlunu kurtarmak ve hem de sultanın herhangi bir hücumundan korunmak için ordu hazırlamak maksadiyle Mardin'e gitmiştir. İlgazi, Türkmenlerden teşekkül eden ordusu ile hiç vakit kaybetmeksizin derhal geri dönmüş, oğlunu geri almak için Hayır Han'ı Humus'ta kuşatmaya başlamıştı⁴⁰. Fakat çok geçmeden sultan tarafından gönderilen emîr Borsuk b. Borsuk'un kalabalık bir ordu ile kendisini tedibe gelmekte olduğu haberini alan İlgazi, burada hiçbir müsbet sonuç elde edemediği için kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış ve şehirden uzaklaşmıştır.⁴¹

Tuğ-Tekin ve Haçlılarla birlikte Borsuk b. Borsuk'a karşı hareketi

Sultan Muhammed Tapar, Mardin hâkimi İlgazi ile Dımeşk emîri Tuğ-Tekin'in kendisine karşı açıktan açığa başkaldırmış olduklarını ve bundan başka Haçlılarla da kendi aleyhine birleşme yapmış bulduklarını öğrenince sonderece kızmış ve bunların mutlaka tedip edilmelerinin gerekli olduğu kararına varmıştır. Bu maksatla emîrlerinden Borsuk b. Borsuk'u, Çavuş ve Gündoğdu beyler ile bir-

³⁹ İbnü'l-Esir, X., 177 ve göst. yerler.

⁴⁰ Sıbt, XII., 127a. İbn Kalanisi, İbnü'l-Adim, Urfalı Mateos ve Süryani Mihail vekayiinde kaydedilmiş bulunan İlgazi'nin bu hareketi, İbnü'l-Esir'de (X., 177) onun Mardin'e gitmeyip Halep'e gittiği ve oradan asker toplayıp oğlunu kurtarmak için Humus'u kuşattığı yazılmıştır. Henüz bu sıralarda Halep ile pek fazla ilişkisi olmayan İlgazi'nin buradan asker temin etmesi bizce mümkün görülüyor.

⁴¹ İbnü'l-Esir, X., 177; İkd, III., 243; Mihail vk. ks. III., 81.

likte Musul ve Cezire askerlerinin de katıldığı büyük bir ordunun başına kumandan tâyin ederek ona “önce isyan halinde bulunan İlgazi ve Tuğ-Tekin’e karşı savaşmasını, bunları tedib ettikten sonra da Haçlılara karşı yürümesini” emretti. Emîr Borsuk’un kumandası altındaki ordu Fırat nehrini geçerek Halep yönüne doğru hareket etti (H. 508 = 11115). Borsuk, Haleb’e yaklaştığı sırada, Haleb’te henüz pek küçük yaşta bulunan melik Rıdvan’ın oğlu Sultansah’ın hükümet işlerini çeviren Lülü el-Hadim ve ordu kumandanı Şemsülhavas’a, sultanın mektubunu yollayarak “şehrin kendilerine teslim edilmesini” bildirdi. Fakat Lülü ve Şemsülhavas, Borsuk’a müspet cevap vermemiş, diğer taraftan İlgazi ve Tuğ-Tekin’e haber göndererek Borsuk’a karşı kendilerinden yardım istemişlerdir. İlgazi ve Tuğ-Tekin 2.000 atlı ile çabucak Haleb’e gelip şehri Borsuk’a karşı savunmaya giriştiler. Şehrin iki birleşik emîr tarafından işgal edilmiş olduğunu öğrenen Borsuk, buraya karşı herhangi bir hücumu geçmemiş, bilâkis buradan ayrılarak⁴² Tuğ-Tekin’in hâkimiyyetinde bulunan Hama’yı kuşatmış ve işgal etmiştir. Şehri üç gün yağmaladıktan sonra sultanın emri üzerine burasını Humus emîri Hayır Han’a vermiş, o da buna karşılık olmak üzere yanında rehine olarak tuttuğu İlgazi’nin oğlu Ayaz’ı Borsuk’a teslim etmiştir. İlgazi, Tuğ-Tekin ve Halep askerî kumandanı Şemsülhavas müttetikleri olan Antakya prensi Roger’in yanına giderek “Hama şehrini sultanın askerlerine karşı savunmaları için kendilerine yardımda bulunmasını” istemişlerdir. Fakat çok geçmeden Hama’nın Borsuk tarafından işgal edilmiş olduğunu öğrendiler. Bir müddet sonra Borsuk’a karşı girişilecek savaş için Roger ve müttetiklerine yardım maksadiyle Kudüs kralı Baudouin, Trablus prensi Pons da gelmişlerdi. Kış mevsiminin yaklaşmakta olması yüzünden Türk ordusunun geri çekileceğini ümit eden müttetikler herhangi bir hücumu geçmeyi uygun bulmayıp Efamiye (Apamea) kalesi önünde toplandılar (H. 509 başları = 1115). Her iki taraf orduları iki ay kadar birbirlerine karşı cephe almış bir durumda beklemişlerse de hiçbir taraf birbirlerine saldırmaya cesaret edememiştir. Eylül ortalarına doğru emîr Borsuk’un çekilmesi üzerine birleşik kuvvetler de dağılmış ve memleketlerine gitmişlerdir. Bu arada İlgazi de kuvvetleriyle birlikte Mardin’e dönmüştür⁴³.

⁴² İbnü'l-Esir, X., 179; Tarih-i Baybars'tan naklen İkd, III., 244b.

⁴³ İbnü'l-Esir, X., 179; Mateos, s. 257, 258; İkd, III., 244b; İbnü'l-Adim, II., 174; Sıbt, XII., 126a-b; Zehebi, XV., 9b; S. Runciman, II., 131-132.

Haleb'e hâkim olması ve buradaki icraatı

Halep hâkimi melik Rıdvan'ın H. 507 cemazilâhır'de (1113) Kasım) ölümünden sonra yerine oğlu Alp-Arslan geçmişti. Fakat Alp-Arslan'ın, Halep işlerini çevirmekte olan Hadim Lülü tarafından H. 508 Rebiülevvel (1114 Ağustos)'de öldürülmesi üzerine yerine henüz altı yaşında bulunan öteki kardeşi Sultanaşah geçmişti. Kendisini yeniden Halep işlerini çevirmeye tâyine muvaffak olan Lülü, bu suretle Halep'teki hâkimiyetini daha ziyade artırmış oldu. Çok geçmeden Lülü, Sultanaşah'ı da öldürtmek için tertibler hazırlamağa başlamıştı. Fakat Lülü'nün suikast tertibini öğrenen Sultanaşah'ın adamları onu, Caber kalesi hâkimi Salim b. Malik ile birleşmek üzere giderken Nadir kalesi civarında öldürmüşlerdir (H. 511 = 1117/1118). Bunun üzerine Sultanaşah, Rahbe'de bulunan Aksungur el-Borsuki'yi Halep işlerini çevirmek üzere çağırmış ise de Borsuki Haleb'e gelmeden, melik Rıdvan'ın hâdimlerinden Yaruktaş ondan önce davranarak Haleb'e gelip idareyi eline aldıktan sonra Borsuki'yi şehre sokmamak için İlgazi ile Roger'i yardıma çağırmıştı⁴⁴. Yaruktaş çok geçmeden Sultanaşah'ın emri ile görevinde alınarak yerine Ebû'l-Meâli el-Muhsin b. el-Mullahî getirilmiştir.

İşte Halep'te yukarıda genel çizgileriyle anlamış olduğumuz karışıklıkların vuku bulduğu sırada Haçlı ordularının âni bir baskınla şehri almalarından kaygılanan Halep halkı, çok sayıda kuvvetlere malik olan ve uzun zaman Bağdad'da şahnelik yaparak idarî işlerde de görgü sahibi bulunan İlgazi'ye haber göndermişler ve şehri kendisine teslim edeceklerini bildirmişlerdir. Bu teklif üzerine İlgazi, oğlu Temürtaş ve az sayıda askerle Haleb'e geldi. Haleb'e giren ve kaleyi teslim alıp içindeki askerleri ve Rıdvan'ın adamlarını buradan çıkaran İlgazi, Sultanaşah ile birlikte kız kardeşini tahttan indirerek

Borsuk b. Borsuk, oldukça kalabalık ordulara sahip bulunan müttefiklerin karşısında hile ile geri çekilmiş ve onların dağılıp memleketlerine gitmelerinden sonra âni olarak geri dönmüş ve kısa süren bir kuşatma sonunda Haçlıların elinde bulunan Kefertab'ı işgal etmiştir. Durumu öğrenen Antakya prensi Roger, dağılık bir halde bulunan Borsuk'un ordusuna saldırmış ve onları tamamen bozguna uğratmıştır. Haçlılar Kefertab'tan aldıkları bütün tutsakları öldürmüşlerdir. Bu arada Borsuk'un yanında bulunan İlgazi'nin oğlu Ayaz da Haçlıların eline geçmiş ve öldürülmüştür.

⁴⁴ İbnü'l-Adim, II., 179; İbn Kalanisî, s. 199; İbnü'l-Esir, X., 187; Sıbt, XII., 133a; İkd, III., 247a; Mihail vk., ks. II., 81; Azimî, s. 384.

göz hapsine almış ve onun adına şehri idare eden Ebû'l-Meâlî'yi de hapsederek idareyi bizzat kendi eline almış (H. 511 Muharrem = 1117 Mayıs)⁴⁵ ve bu arada Fırat üzerinde bulunan Balis şehir ve kalesinin de idaresini eline geçirmiştir. Halep'te iktisadi durum okadar kötü bir hal almıştı ki, halk vergileri dahi ödeyemez bir hale gelmiş ve hattâ onlardan toplanan vergiler İlgazi ve askerlerinin geçimini bile sağlıyamyordu⁴⁶.

Suriye Selçuklu Devletine fiilen son vermiş olan İlgazi, Halep'te idareyi eline aldığı zaman melik Rıdvan'ın bırakmış olduğu hazinelerin, sonradan şehrin idaresini eline geçirmiş bulunan hâdimler tarafından kurutulmuş olduğunu ve memleketin yiyecek depolarının bomboş bulunduğunu gördü. Bu durum karşısında İlgazi, bu hâdimlerin bir çoğunu yakalayıp daha önce gasp etmiş oldukları mal ve paraları ellerinden aldıktan sonra bunları vererek Halep'i âdetâ çevirmiş bulunan Haçlılarla, — ordusunu hazırlayınca kadar — kısa bir müddet için sulh yaptı⁴⁷. Bunu mütaakip İlgazi, süratle Haçlılara karşı bir birleşme yapmak için maiyyetiyle birlikte Dımeşk'a, Tuğ-Tekin'in yanına gitmiş ve orada Haçlılara karşı girişilecek saldırı hususunda yapılması gereken plânlar hakkında onunla müzakerelerde bulunmuştur. Bu müzakereler sonunda şu kararlar alınmıştır :

1 — Bütün Türkmen beylerinin, askerleriyle birlikte Haçlılara karşı mukaddes savaşa katılmalarının sağlanması.

2 — Bu husus için Tuğ-Tekin ve İlgazi'nin birlikte teşebbüse geçmeleri.

3 — Bütün bunlardan sonra da genel bir saldırıya girişilmesi.

Tuğ-Tekin H. 512 Ramazanında (1118 Aralık) Türkmen beylerinin Haçlılara karşı savaşa katılmalarını sağlamak için İlgazi ile Dımeşk'tan hareket etmiş ve bu hususta gereken teşebbüsü yaptıktan sonra tekrar gelip birleşmek üzere İlgazi'den ayrılarak Dımeşk'a dönmüştür.

و صل الى حلب ودخلها وتسلم القلعة و اخرج منها سائر الجند و اصحاب رضوان
İbnü'l-Adim, II., 180, و بنات رضوان في دار من دور حلب
185.

. . . وقصر ارتقاء حلب عما يحتاج اليه ايلغازي والتركان الذين معه
İbnü'l-Adim, II., 180.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, X., 187; İbnü'l-Adim, II., 185-186; İkd, III., 247a.

İlgazi, Tuğ-Tekin'i ittifakına aldıktan sonra Haleb'e geri geldi. Fakat uzun zamandan beri devam edegelen karışıklıklardan bir türlü kurtulamayan Haleb'in durumu, Haçlı tehlikesini bütün korkunçluğu ile anlamış bulunan ve bunun için süratle tedbirler peşinde koşan İlgazi'nin yapmakta olduğu bütün müspet icraata rağmen bir türlü düzelmüyordu. Fakat bununla birlikte İlgazi gereken tedbirleri almağa devamdan vazgeçmedi. Yukarıda söylemiş olduğumuz gibi, Haçlılarla yaptığı kısa bir sulh anlaşmasından istifade ederek oğlu Temürtaş'ı yerine vekil bıraktıktan ve hapsedmiş olduğu Ebû'l-Meâlî'yi de hapisten çıkarıp yeniden eski görevine tâyin ettikten sonra, Haçlılara karşı savaşılabilecek olan ordusunu teçhiz maksadiyle Mardin'e hareket etti (H. 512=1119)⁴⁹. Fakat bu sıralarda Haleb'e geldiği zaman kendi idaresinde bulunan Fırat üzerindeki Balis'te Halep askerleri, fiatların sonderece yükselmesi ve yiyecek maddelerinin bulunmaması yüzünden İlgazi idaresine karşı ayaklanarak Haçlıları şehre davet etmişlerdi. Halep askerleri, yardıma çağırılmış oldukları Haçlı kuvvetleriyle birlikte Balis'i bir müddet kuşatıp sıkıştırmışlarsa da İlgazi'nin zamanında müdahalesi sayesinde ayaklanan Halep askerleri ve yardıma gelen Haçlılar burasını bırakıp gitmek zorunda kalmışlardı. İlgazi, Balis'i kurtardıktan sonra burayı Caber kalesi hâkimi Salim b. Malik'e satmıştır⁵⁰.

Haçlılara karşı Tell-i Afrin zaferi ve sanraki hareketleri

İlgazi, Halep yakınlarında bulunan Bozaa'yı da alarak Haleb'i âdeta kuşatmış bir hale gelen Antakya prensi Roger ile sulh yapıp Tuğ-Tekin'le de bir birleşme yaptıktan sonra Mardin'e gelmiş, ordusunu hazırlamış ve aynı zamanda Diyarbekir bölgesindeki Türkmen beylerinden de Haçlılarla yapacağı "cihad" için birçok gönüllüler almağa muvaffak olmuş⁵¹ ve kısa bir zaman zarfında, Bitlis ve Erzen sahibi Togan-Arslan ve Munkizî'lerden Usame b. el-Mubarek el-Kilâbî kuvvetleriyle birlikte 20,000'e yakın bir ordu meydana getirmişti. İlgazi önce Urfa üzerine yürümüş, şehir yörelerini üç-dört

⁴⁸ İbn Kalanîsî, s. 200; Sibt, XII., 134b; İkd, III. 250a.

⁴⁹ İbnü'l-Adim, II., 180; İbn Kalanîsî, 199; Sibt, XII., 133a; İbnü'l-Esir, X., 187.

⁵⁰ İbnü'l-Adim, II., 180.

⁵¹ İbnü'l-Esir, X., 195.

gün yağmaladıktan sonra H. 513 (1119) yılı başlarında Bedâyâ (بدايا) ve Sence (سنجة) köprülerinden Fırat nehrini geçip “*nefesi kesilmiş, uçmağa müheyya bir atlı gibi*” Tell-i Başir ve Tell-i Halit bölgesi boyunca ordusunu yaymıştı⁵². Bu sırada Haleb’den gelen elçiler “Haçlıların Haleb’i tehdit eden saldırılarını sıklaştırmış olduklarını” bildiriyor ve onu bir an önce Haleb’e gelmesi için zorluyorlardı. Bunun üzerine İlgazi Mercidabık’a gelmiş, buradan Halep yakınındaki Müslimiye köyünden geçip H. 513 Safer sonlarında (1119 Haziran) Kınnesrin’e gelerek ordusunu savaşa hazırlamıştı. Bu arada İlgazi’nin kuvvetleri Haleb’e bağlı er-Rûc (الروج) bölgesindeki Kastun kalesini işgal ederek buradaki Haçlıları tutsak etmişler veya kılıçtan geçirmişlerdir. Tacir kılığına sokarak Franklar arasına göndermiş olduğu casusları vasıtasıyla düşman ordusunun *yeri, durumu ve sayıları* hakkında geniş bilgi almağa muvaffak olan İlgazi, burada müttefiki Tuğ-Tekin’i beklemişse de onun gelmemesi üzerine Türkmen beylerinin ısrarları karşısında⁵³ Kınnesrin’de çok beklemeyerek yalnız başına Haçlılarla savaşa karar vermiştir. Yanında bulunan bey ve kumandanları ile yaptığı bir toplantıda “kuffarla şiddetle çarpışmağa, savaş sırasında gevşeklik gösterilmemeğe ve sonuna kadar savaşa devama” heyecanlı bir şekilde and içildikten sonra⁵⁴ Haçlılarla tam bir temas elde etmek ve bir an önce savaşa girişmek maksadıyla Sermeda’nın kuzey-doğusunda bulunan Tell-i Afrin (Tell-i Akibrin)e gelip karargâhını kurdu. Bir kısım kuvvetlerini de esas harekâtını gizlemek için Esarib’teki Frank kalesi üzerine gönderdi (16 Rebiülevvel 513=27 Haziran 1119).⁵⁵ Öte yandan Antakya prensi Roger, Türklerin bu hareketinden haberdar olur olmaz derhal ordusunu toplamış, Kudüs kralı Baudouin II., Patrik Bernard ve diğer haçlı prenslerinin *itiyad* tavsiyelerine rağmen Türklerle savaşa karar vermiş, 9 Rebiülevvel 513 (20 Haziran 1119)

⁵² İbnü’l-Adim, II., 187; Mateos, s. 264.

⁵³ İbnü’l-Adim, II., 188.

⁵⁴ فاجتمعوا وحثوا ايلغازى على مناجزة العدو فجدد ايلغازى الايمان على الامراء والمقدمين ان يناصحوا في حريهم و يصابروا في قتال العدو وانهم لا يتكلمون و يبذلون مهجهم في الجهاد فحلفوا ذلك بنفوس طيبة
İbnü’l-Adim, II., 188.

⁵⁵ İbnü’l-Adim, II., 187, 188; İbnü’l-Esir, X., 196; İbn Kalanisî, 200; Guillaume d’Tyr (Neşr. M. Guizot, Paris 1824.), s. 208; Runciman, II., 149.

Guillaume de Tyr’in ifadesine göre (s. 206) Roger, ordusunda bulunan bazı asilzâdelerin, kendi üzerine yaptığı etki yüzünden, herhangi bir Haçlı prensinin yardımını beklemeden Türklerle savaşa girişmeye karar vermiştir.

de Ermeni emîr ve askerlerinin de bulunduğu 3,000 süvari ve 9,000 piyadeden teşekkül eden ordusu ile Oronta nehri (Âsi nehri) üzerinde bulunan Cîsrü'l-Hadid'den (Demir Köprü) geçerek tabii savunmaya elverişli olan Tell-i Afrin kalesinin karşısına gelip karargâhını kurmuştu⁵⁶. Kendisine aynı zamanda kiral Baudouin II. ve Tripoli prensi Pons da yardım vaadinde bulunmuşlardı. Türklerin Esarib veya Zerdana üzerine yürüyeceklerini tahmin eden Roger, kendisine vaad edilen yardımın gelmesine kadar mevcut kuvvetleriyle dağlar arasında bulunan bu bölgede savunmada kalabileceğini umuyordu. Türk ordusunun çokluğunu öğrenen Roger, İlgazi'ye, kuvvetlerinin hareketini geciktirmek maksadiyle "bize hücum için kendini hiç yorma, biz sana zaten yürümek üzere bulunuyoruz" mealinde bir haber göndermişti⁵⁷. İlgazi, Roger'den gelen bu haberi aldıktan sonra beraberinde bulunan beyleri yeniden toplayarak durumu müzakere etmiş ve "hiç vakit kaybetmeksizin hemen hücumla geçilmesini" kararlaştırmıştır⁵⁸. Kendi ordusu için durumun korkunçluğunu tahmin eden Antakya prensi 27 Haziran gecesini karanlıktan istifade ile ordusunun bütün hazinelerini Artah'a gönderdi ve bütün bir gece Türk ordusunun hareketini heyecan ve merak içinde bekledi.⁵⁹ Türk kuvvetleri 27 Haziran gecesini boyunca süratle harekete geçerek dağlar arasındaki vâdide savunma mevzilerinde bulunan haçlı ordusunun geri çekilme yollarını keserek tamamen çevirmeğe muvaffak oldu. 28 Haziran sabahı Türk bayraklarının dört bir yandan dalgalanmakta olduğunu gören ve artık yapılacak hiçbir şeyin kalmamış bulunduğunu anlayan Roger son bir kurtuluş ümidi olarak ordusunu dörde bölmüş, birini yanında bıraktıktan sonra diğer üçüncü, kendilerini kuşatmış olan Türk kuvvetlerine karşı hücumla geçirmiştir. Fakat bu kuvvetler Türk okçu ve atlıları tarafından bozguna uğratılmışlardır⁶⁰. Bundan

⁵⁶ İbnü'l-Esir, X., 195; İbnü'l-Adim, İbn Kalanisi, S. Runciman, göst. yerler; Mateos, s. 264; İkd, III., 251b.

Tell-i Afrin mevki, dağlar arasında bulunan ve ancak üç dar yol vasıtasıyla harice bağlanan bir vâdi idi.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, X., 196.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, göst. yer.

⁵⁹ 27 Haziran gecesini uykuda gezen bir adam (somnambule) "kendilerinin yok olacaklarını bildirmişti" (S. Runciman, II., 149).

⁶⁰ Bu çarpışma sırasında Robert de Saint-Lô'nun kuvvetlerinin iyi hareket edememiş olması yüzünden bozulup geri çekildiğini ve bu çekilme sırasında da geride bulunan Roger'in kuvvetlerini ikiye böldüğünü ve bu suretle onların kısa bir zaman-

sonra çemberi gittikçe daraltan Türk kuvvetleri Tell-i Afrin vâdisinde hiçbir suretle kurtuluş ümidleri kalmamış bulunan kuşatılmış haçlılarla şiddetli bir şekilde girişmiş oldukları ve Franklar tarafından Ager Sanguinis (= Kan Ovası) adı verilen bir savaş sonunda tam bir başarı kazanmışlardır (17 Rebiülevvel 513=28 Haziran 1119). Roger ordusunun büyük bir kısmı kılıçtan geçirilmiş, bir kısmı tutsak edilmiş ve ancak pek az bir kuvvet te Sermeda'ya kaçabilmiştir. Ölüler arasında, son dakikalara kadar savaş meydanına kahramanca çarpışan ve darbeler altında yere serilen Antakya prensi Roger de bulunuyordu.⁶¹

Savaş kazanıldıktan sonra İlgazi, Roger'in çadırına oturmuş, askerleri de kendisine savaşta ele geçirdikleri bütün ganimetleri getirmişlerdi. Fakat o, bunların hiçbirisini kabul etmemiş, sadece İslâm hükümdarlarına hediye etmek üzere birkaç silâh almış geri kalanlarının hepsini askerlere geri vermiştir.⁶²

İlgazi'nin gayret ve dirayeti ile kazanılmış olan bu zafer⁶³ bütün Hıristiyan âlemini hüsrân ve matem içerisinde bırakmıştır. Haçlılar tarafından üç yönden çevrilmiş bulunan ve ele geçirilmesi bir gün meselesi haline gelmiş olan Halep, bu zafer sonunda haçlı tehlikesinden bir müddet için kurtulmuş oldu. Bu zafer, İslâm âleminde ve bilhassa Suriye'de büyük bir sevinç yaratmıştır. İlgazi'nin bu büyük başarısı sebebiyle halife Mustansır Billâh kendisine birkaç hil'at göndermiş ve teşekkürlerini bildirmiştir.⁶⁴

da bozulup dağılmasına sebebiyet verdiğini özellikle Guillaume de Tyr ifade etmektedir (s. 209). Bu savaşta Kadı Ebü'l-Fazıl b. el-Haşşab da bulunmuştu. Çarpışmanın en şiddetli anında elinde oku ile bir taşın üzerine çıkararak askerleri, heyecanlı ve dokunaklı konuşmaları ile savaşta teşvik etmiştir (İbnü'l-Adim, II., 189).

⁶¹ İbnü'l-Adim, II. 188-190; İbnü'l-Esir, X., 195-196; Mateos, s. 265; İbn Kalanisi, s. 200-201; Guillaume de Tyr, s. 210; İkd., III., 251b-252a; Mihail vk. ks. II., 66-67; Ebü'l-Fereç, II., 356; Azimi, s. 386-387; Urfalı Basil, el-Hurûbü's-salibiyye fi Âsari's-süryaniyye (Arapçaya Çev. İshak Ermele es-Süryani), Beyrut 1929, s. 64-65; S. Ruciman, II., 147-150.

⁶² İbnü'l-Adim, II., 190.

⁶³ Sıbt (XII., 134b ve İkd (III., 252a)'da "bu savaşa Dımaşk hâkimi Tuğ-Tekin'in de katılmış olduğu söyleniyor" şeklinde bir kayıt bulunmakta ise de İbn Kalanisi ve Urfalı Mateos'ta böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Tuğ-Tekin bu sırada melik Dukak'ın annesi Saffet Hatun'un ölümü sebebiyle savaşa katılamamıştır.

⁶⁴ أرسل المسترشد بالله خلعاً مع سديد الدولة بن الأنبار نجم الدين ايلغازي وشكره

İbnü'l-Esir, X., 201. ما يفعله من غزو الفرنج

İlgazi, kazandığı bu zaferden sonra ordusunun Antakya ve Süveydiye üzerine sevketmiştir. Türk ordusu bu bölgede birçok yağma hareketlerinde bulunarak tutsak ve ganimet elde etmeğe muvaffak olmuştur. İlgazi bir kısım kuvvetleriyle Haçlıların elinde bulunan Artah kalesine yürümüş, burasını, sahibi Artésie'den, kendisi ve ailesinin sağ, salim Antakya'ya gidebilmelerine müsaade etmesi şartıyla teslim edeceği sözünü almıştı. Fakat Ermeni şövalyesi olduğu tahmin edilen kale kumandanı Jozef'in, İlgazi'ye "kaleyi kendisine teslim edeceğini, fakat Antakya'da bulunan oğlunun Franklar tarafından öldürülmesinden korktuğu için şimdilik buraya yalnız bir kumandan gönderilmesi lâzım geldiği" hususunda hileli bir teklif yapması ve İlgazi'nin de buna inanması sonunda Artah kalesi Türkler tarafından alınamamıştı⁶⁵. Diğer taraftan Antakya bölgesine yayılmış bulunan Türk kuvvetleri, henüz Tell-i Afrin felâketinden haberi olmayan ve ordusu ile birlikte Roger'in yardımına gelen kiral Baudouin II. ile Tripoli kontu Pons'un öncülerine rastladılar. Kiral çok geçmeden Tell-i Afrin bozgununu haber alınca süratle Antakya'ya gitmek ve burasını Türklere karşı savunmak üzere⁶⁶ yolunu değiştirdi. Kırılın hareketini öğrenen İlgazi, ona karşı pusu kurulmasını ve Antakya'ya yardıma yetişmeden geri dönmeğe mecbur edilmesini sağlamak için bir miktar kuvvet gönderdi. Birçok gruplara ayrılan bu kuvvetlerin bir kısmı Cebel-i Arkra yönünden Lazkiye'ye, diğer bir kısmı Oront nehri ağzındaki Süveydiye yakınlarında bulunan St.-Simon limanına, başka bir grup ta kuzey-batı yönündeki Karadağ'a doğru harekete geçtiler. Kiral, Lazkiye'nin iç-yolundan Antakya'ya doğru geliyordu. Kırılın yanında bulunan Tripoli prensi Türklere bir hücumda bulundu ise de şiddetli bir mukavemet karşısında geri çekilmek zorunda kaldı ve onun bu hareketi, kendisinin kırıaldan ayrılmasına sebep oldu. Kiral, İlgazi'nin kendisine karşı göndermiş olduğu ve Cebel-i Akra'dan Lazkiye'ye kadar yayılmış bulunan Türk pusu ve hücumlarından bir mucize kabilinden kurtularak Antakya'ya gelebildi (Ağustos 1119). İlgazi'nin kumandasındaki Türk asker ve atlıları Akdeniz'e kadar bütün Antakya bölgesine yayılmışlardı. Bir sabah vakti Oront nehri ağzındaki St.-Simon li-

⁶⁵ R. Grousset, *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem*, I., Paris 1934, s. 560.

⁶⁶ İbnü'l-Adim, II., 190-191; R. Grousset, I., 560-561.

manına 3.000 kadar Türk atlısı bir baskın yapmış ve burasını işgal etmişlerdi. Halkın bir kısmı bu hücumlardan korunmak için limandaki gemilere sığınmak zorunda kalmıştı. Diğer bir kısım Türk kuvvetleri de Antakya surlarına karşı hücumlara başladılar. Burasının savunmasını üzerine almış olan rahib Bernard, bu kuvvetlere, karşı hücumla geçmişse de birçok kayıplar vererek geri püskürtülmüştür. İşte Antakya'nın Türk kuvvetleri tarafından böyle bir tehdiye maruz kaldığı bir sırada buraya gelmeğe muvaffak olan ve bir kurtarıcı olarak karşılanan kiral Baudouin II.'ye, prens Roger'in karısı tarafından Antakya'nın bütün hazine ve paraları teslim edildi ⁶⁷. Gerçekten İbnü'l-Adim'in de işaret ettiği gibi İlgazi, eğer bütün ordusu ile hücumlarını, savunmasız bir halde bulunan Antakya üzerine yöneltmiş olsa idi kiral buraya yetişmeden şehri kolayca ele geçirebilir ve bu suretle Haçlıların durumu daha çok kötüleşebilirdi ⁶⁸.

İlgazi'nin Artah önlerinde bulunduğu bir sırada Tell-i Afrin savaşında bulunamamış olan müttefiki Tuğ-Tekin kuvvetleriyle birlikte ona katıldı. Bu kuvvetlerle iyi bir takviye almış olan İlgazi Artah'ın güneyinde bulunan Hıristiyan İmm (Yenişehir) şehrinde geçerek Esarib üzerine yürüdü. İlgazi ve Tuğ-Tekin Esarib kalesini mancınıklar kullanarak kuşatmaya başladılar. Türk askerleri şehrin yeraltı odun mahzenlerini yakmak için lâğımlar açtılar. Fakat kuşatma savaşının korkunç bir şekilde devamından ve kısa bir zamanda tamamen yok olacaklarından korkan Esarib halkı İlgazi'ye "Antakya'ya salimen gidebilme iznini vermesi" şartı ile kaleyi kendisine teslim edeceklerini bildirerek *aman* dilediler. Haçlıların bu teklifini kabul eden İlgazi ve Tuğ-Tekin kaleyi işgal edip tamir ettikten sonra burada bir miktar kuvvet bırakarak daha güneyde bulunan Zerdana kalesi üzerine yürüyüp (H. 513 Cemazilevvel=1119 Ağustos) ⁶⁹. senyör Robert'in savunmakta olduğu bu kaleyi kuşatmaya koyuldular. Fakat çok geçmeden Türkmen askerlerinin büyük bir kısmı yağma maksadiyle etrafa dağılmışlardı. Buna rağmen İlgazi az bir kuvvetle kalenin kuşatmasına devam etti. Zerdana müdafii Rober, Türkmen askerlerinin dağılmalarından ve bunun sonucu olarak ta

⁶⁷ Guillaume de Tyr, s. 212; R. Grousset, I., 561-564; Ebü'l-Fereç, II., 356; İbnü'l-Adim, II., 191.

⁶⁸ İbnü'l-Adim, II., 191; İbnü'l-Esir, X; 196. R. Grousset, I., 565.

⁶⁹ İbnü'l-Adim, II., 192; R. Grousset, I., 567-569.

kuşatmanın hafiflemesinden istifade ederek bir fırsatını bulup kaleden kaçarak Tell-i Danis'e gelip karargâhını kurmuş bulunan kıralla bir miktar kuvvetle iltica etti. İlgazi, Tell-i Danis'e kadar sokulmuş olan kıralla yapacağı savaş sırasında arkasından herhangi bir Frank kuvvetinin kalmasını geri emniyeti bakımından iyi görmediği için Zerdana kalesinin mutlaka alınması lâzım geldiği kanaatiyle burasını daha şiddetli bir surette sıkıştırmaya devam etti. Nihayet savunma güçleri sona ermiş bulunan mahsurlar, İlgazi'den Antakya'ya gitme müsaadesi aldıktan sonra kaleyi teslim etmişlerdir (12 Ağustos 1119) ⁷⁰.

Haçlılarla Tell-i Danis Savaşı

İlgazi, Zerdana kalesinden elde etmiş olduğu para ve ganimetleri Kınnesrin'e gönderdikten sonra Tuğ-Tekin ve Togan-Arslan ile birlikte, yağma için etrafa dağılmış olan Türkmen askerlerini yeniden toplayıp kiral Baudouin II.'nin bulunduğu Tell-i Danis üzerine yürüdüler. Yolda Zerdana'yı kurtarmak için, sığınmış olduğu kırıaldan ayrılarak gelmekte olan Zerdana senyörü Robert'in kuvvetleriyle karşılaşmışlardır. Senyörün kuvvetleri Dımeşk ve Humus askerlerine hücumu geçmişse de bir başarı kazanılmıyarak darmadağın bir halde Burc-i Hab'a kaçmışlardır⁷¹. 14 Ağustos 1119'da İlgazi ve Tuğ-Tekin Robert kuvvetlerini bertaraf ettikten sonra kıralla karşı hücumu geçerek ordusunu çevirme hareketine girişirlerken Türk okçuları da Haçlı kuvvetlerini ok yağmuruna tutmuşlardı. Kiral ordusunu dokuz kısma ayırmıştı. Türk ordusu, haçlı ordusunun sağ kanadında bulunan Tripoli kontu Pons'un kuvvetleri üzerine yürüyerek onları bozguna uğratarak kaçmağa mecbur etti. Türk askerlerinin ok hücumları karşısında adam akıllı

⁷⁰ Robert, kuvvetleri dağıldıktan sonra güçlkle Cebelü Summak'a kaçarken atından düşmüştü. Bu sırada Haleb'in tanınmış köylerinden biri olan Meryemeyn halkı tarafından yakalanmış, İlgazi'ye teslim edilmişti. Robert kendisini 10.000 dinar karşılığında bırakmasını İlgazi'ye teklif etmişse de İlgazi onu korkutup daha fazla para alabilirim ümidiyle Tuğ-Tekin'e gönderdi. Robert, çadırında içmekte olan Tuğ-Tekin'in yanına getirildiği zaman Tuğ-Tekin kılıcı ile onun boynunu vurup İlgazi'ye göndermişti. Tuğ-Tekin'in bu hareketine çok kızan İlgazi ona "Türkmen askerlerine dağıtmak için paraya ihtiyacımız vardı, sen böyle yapmakla bizi 10.000 dinardan ettin. Ben sana onu, korkutup fazla para temin etmen için göndermişim" demişse de Tuğ-Tekin ona "Ben bundan daha iyi bir korkutma çaresi bilmiyorum" demekle iktifa etmiştir (Guillaumed Ty, s. 212; Kitabü'l-itibar, 119-129; R. Grousset, I., 574.).

⁷¹ İbnü'l-Adim, II., 192; R. Grosset, I., 568-569.

yıpranan, Antakyalı kuvvetleri teşkil ettiği kiralın sol kolu da aynı şekilde bozulup kaçmağa başladı. Bu durum karşısında kiral, kuşatmanın gevşetilmesinden istifade ile derhal Tell-i Danis'i terk ederek Burc-i Hab'a çekilmek zorunda kaldı⁷². Kiralın, piyadeleri korumak için kendi yanında savunmada bırakmış olduğu süvari kuvvetlerinin hatlarına kadar giren Türk süvari ve piyadeleriyle Haçlılar arasında burada âdeta bir ölüm-dirim savaşı oldu. Her iki taraf da bu çarpışmada oldukça ağır zayıyata uğramışlardır. Urfalı Mateos'un ifadesine göre, savaş sırasında vuku bulan korkunç sıcağın tesiri ile bilhassa kiralın zayıyatı artmış ve bu suretle birçok askeri helâk olmuştur. İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Adim, Tell-i Danis savaşını Türkmenlerin kazanmış olduklarını kaydetmelerine rağmen, Urfalı Mateos "her iki tarafın kesin bir sonuç alamadığına" işaret ediyor. Guillaume de Tyr ve adigeçen iki Arap kaynağının ifadelerinden de anlaşıldığına göre Türkler, önce Haçlı ordularını Tell-i Danis'te bozguna uğratarak Burc-i Hab'a çekilmeğe mecbur etmişler ve nihayet onları takip ederek burada onlarla şiddetli bir savaşa girişmişlerdir. Gene bu üç kaynakta, bu çarpışmadan sonra Türklerin geri çekilmiş olduğu ve kiralın da onları takip etmemiş bulunduğu açık bir şekilde anlatılıyor. Sonuç olarak söylenebilir ki, Türkler, kiralı Tell-i Danis'te bozguna uğratmışlar ve fakat kiral büyük kayıplar vermeden Burc-i Hab'a çekilmeğe muvaffak olmuştur. Kiral, kendi ordugâhına kadar giren Türklerle karşı şiddetle savunmada bulunması sonunda Türkler Tell-i Danis'deki başarılarını Burc-i Hab'da devam ettirememişler ve dolayısıyla kiralı da tam bir mağ-

⁷² Mateos, s. 265; İbnü'l-Adim, II., 192; İbnü'l-Esir, X. 201; Mihail, vk., Ks. II., 67; Ebû'l-Fereç, II., 356.

İlgazi ve Tuğ-Tekin Tell-i Danis'te kiral Baudouin II.'yi muhasara etmişlerdi. Fakat beraberlerinde taşıdıkları bir torba içinde biraz kavrulmuş koyun eti ve ekmekleri bulunan Türkmenlerin gerek azıklarının tükenmek üzere olması, gerekse kuşatmaların uzamasından sabırsızlanmaları ile savaş meydanını bırakıp gitmeleri ihtimalinden korkan İlgazi ile Tuğ-Tekin kuşatmayı gevşetmek zorunda kalmışlardır. Eğer burada kuşatmaya azim ve sabır ile devam edilmiş olsa idi kiralın da Roger'in akıbetine düşmesi pek muhtemeldi (İbnü'l-Esir, X., 201; R. Grousset, I., 560.).

İbnü'l-Esir, bu savaşı H. 514 yılı vakaları arasında kaydetmiştir ki bu doğru olmasa gerekir. Zira Tell-i Danis savaşının, H. 513 yılı Rebiülevvel ayında (1119 Haziran) vuku bulan Tell-i Afrin savaşından pek çok geçmeden yapılmış olduğu bütün kaynakların anlatımlarıyla doğrulanmıştır. Bk. yukarıda göst. yerler.

lûbiyete uğratamamışlardır⁷³. Fakat bununla beraber ağır kayıplara uğrayan kiral geri çekilen Türk askerlerini takibe cesaret edememiştir.

Bu savaştan sonra İlgazi Haleb'e gelmiş, burada bir müddet kalıp yeniden asker toplamak üzere henüz Haçlı tehlikesinden kurtulmamış olan Haleb'e geri dönmek maksadiyle Mardin'e hareket etmiştir (H. 513 Cemazilâhır = 1119 Ağustos)⁷⁴.

İlgazî'nin Haleb'den ayrılıp Diyarbakır bölgesine gitmesi sebebiyle Tell-i Danis savaşından sonra Antakya'ya çekilmiş bulunan kiral Baudouin II., Zûr kalesini, Keferruma (كفر روما)'yı Sermin, Maaretü Mısırîn'i işgal ederek birçok ganimetler elde ettikten sonra Antakya'ya dönmüştür. Bundan başka Urfa kontu Joslen de Courtenay da Menbiç, Nakra ve nihayet Halep ve yörelerinde birçok yağma saldırılarında bulunmuştur.

İlgazi Diyarbekir bölgesinden temin etmiş olduğu kuvvetlerle 25 Safer 514 (26 Mayıs 1120) de Fırat'ı geçerek Tell-i Başîr'den Keysun'a kadar olan bölgeyi yağma ve tâlân saldırılarına uğratmış, burada birkaç gün kaldıktan sonra Haçlıların elinde bulunan Azaz kalesi üzerine yürümüş ise de bu kaleyi ele geçirememiştir⁷⁵. İlgazi, hiçbir harekette bulunmadan Antakya bölgesinden geçerek Kınnesrin'e geldiği zaman emrinde bulunan Türkmenler kendisine karşı gelmeğe başladılar. Zira onlar H. 513 (1119) yılında büyük ganimetler ele geçirmişlerdi. Fakat bu defa pek az ganimet elde etmeleri yüzünden ya savaşlara hiç katılmıyorlar veya çarpışmaların en kızgın anında etrafa dağılıp gidiyorlardı. İşte bu sebepten Kınnesrin'de İlgazi ile Türkmenlerin arası açıldı. İlgazi onların bu hareketlerine çok kızmış ve onlara karşı şiddet kullanmak zorunda kalmıştı. Fakat Türkmenler İlgazi'nin, birkaç Türkmenin sakalını kestirmesi ve iğdiş ettirmesi üzerine onu terk etmişler ve bu suretle İlgazi'nin yanında ancak pek az m'ktar asker kalmıştı⁷⁶. İşte bu sırada kiral Baudouin II. ve kont Joslen, Türkmenlerin İlgazi'den ayrılmaları ve dolayısıyla İlgazi'nin de zayıf kalmış olmasından istifade ederek Tell-i Danis üzerine hücumla geçtiler. Fakat bundan bir az sonra Tuğ-Tekin, kuvvetleriyle

⁷³ Guillaume de Tyr, s. 213-215; İbnü'l-Adim, II., 193.

⁷⁴ İbnü'l-Adim, II., 195; R. Grousset, I., 575.

⁷⁵ İbnü'l-Adim, II., 195; Mateos, s. 267; R. Grousset, I., 575.

⁷⁶ İbnü'l-Adim, II., 195-196; Mateos, s. 267; İbn Kalanisi, 202; İkd., III., 254b; Azimî, s. 378; R. Grousset, I., 575.

birlikte İlgazi'ye katılmıştı. Bin atlı ve birçok piyade kuvvetleriyle kırala karşı hemen hücumla geçen İlgazi ve Tuğ-Tekin haçlı kuvvetlerini çevirmişlerse de Haçlılar muhasaradan kurtulup Maarretü Mısırın yakınlarına kadar hiç bozulmadan geri çekilmeğe muvaffak olmuşlar ve burada yeniden karargâhlarını kurmuşlardır. Bu durum karşısında vaziyeti kendileri için iyi görmiyen İlgazi ve Tuğ-Tekin askerlerine, düşmanın takibine gitmemelerini emretmişlerdir. Bundan sonra iki taraf kuvvetleri arasında herhangi bir çarpışma olmamış, Türk kuvvetleri Haleb'e, haçlılar da Antakya'ya geri dönmüşlerdir. İlgazi bu sırada Zerdana kalesini tahrip ederek buranın, Haçlılara karşı savunmasından vazgeçmiştir (H. 514 Rebiülevvel = 1120 Haziran) ⁷⁷.

İlgazi Haleb'e geldiği zaman halk kendisine vergilerin şimdiye kadar görülmemiş derecede yüksek bir meblâğa çıkarılmış olmasından dolayı şikâyette bulundu. İlgazi, vergi miktarını tesbit ettirdikten sonra gerçekten bunun çok büyük bir miktara çıkmış olduğunu gördü. Bunun indirilmesi hususunda gerekli emirleri vermiş, bunları halka bildirmek gayesiyle bir ilân yazdırarak camiin kapısına astırmıştır. ⁷⁸ İlgazi H. 514 Recep (1120 Eylül-Ekim) de kendi yerine Şemsüddeve Süleyman'ın Halep nâibliğine ve Mekki b. Karnas'ı da Halep işlerini çevirmeğe tâyin ederek yeniden bir ordu toplamak üzere Mardin'e gitti. Mardin'de asker toplamakla meşgul olan İlgazi, oğlu Süleyman ve nâiblerine bir mektup yazarak "Haçlıların istediği şekilde sulh yapmalarını" bildirdi. Bunun üzerine Süleyman, Urfa kontu Joslen ile sulh yaparak Cezire, Maarre, Kefertab ve Bare'den başka Leylün, Tell-i Ağdı, Cebelüsummak ve Azaz'ın bir kısım arazilerini Haçlılara terketmiştir. Tell-i Hırak kalesi de her iki tarafın işine yaramaması için müştereken imha edilmiştir. Haçlılar Esarib'i de almak istemişlerse de Esarib halkının Haçlıların şehre hâkim olmalarını istememesi yüzünden bu şehir islâmların elinde kalmıştır. Bu sırada Kudüs'te bulunan kiral Baudouin II., esasları Joslen tarafından hazırlanmış olan sulh muahedelerini herhangi bir itirazda bulunmadan imzalamıştır (H. 514 = 1120-1121) ⁷⁹. İlgazi'nin, oğlu Süleyman vasıtasıyla Haçlılarla yapmış olduğu ve esaslarını yukarıda bildirdiğimiz sulh muahedesi, Haçlıların islâmlara karşı yeniden

⁷⁷ İbnü'l-Adim, İbn Kalanisi, Guillaume de Tyr, İkd ve Azimî, göst. yerler.

⁷⁸ İbnü'l-Adim, II., 196, 199; İbn Kalanisi, 202; R. Grousset, I., 579.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, X., 200; İkd, III., 254a; Azimî, s. 387-388; İbnü'l-Adim, II., 197.

üstünlüğü ellerine geçirmiş bulduklarını açık bir surette göstermektedir. Fakat çok geçmeden gerek Joslen ve gerekse kiral, kendi lehlerine olarak imzalamış oldukları bu sulh muahedesine sadık kalmamışlar, İlgazi'nin Mardin'de bulunması ve dolayısıyla Haleb'in kuvvetli bir savunmadan yoksun kalmasından istifade ile yeniden hücumlara başlamışlardır.

Gürcülerle Savaşı

İslâhatçı (Restaurator, Wiederhersteller) diye tanınmış olan Gürcü kralı David II. (1089-1125) Tiflis'te yaşayan müslüman halka şiddetli baskılar yapmakta ve yılda 10.000 dinar gibi oldukça ağır vergiler almakta idi. David II.'nin kendilerine karşı takip etmekte olduğu bu şiddet politikasına uzun bir zaman tahammül eden Tiflis müslümanları, nihayet H. 515 (1121) yılında büyük Selçuklu sultanı Mahmud'un kardeşi ve Erran, Nahcivan ve Aras nehrine kadar olan memleketleri hâkimiyetinde bulunduran melik Tuğrul'a haber göndererek "kendilerini kiral David'in baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e gelip hâkim olmasını" bildirdiler⁸⁰. Melik Tuğrul bu teklifi kabul etmiş ve fakat Gürcüler'e karşı girişeceği bir sefer için yalnız kendi kuvvetlerinin kâfi gelmeyeceğini anlamış ve Haçlılarla yapmış olduğu başarılı savaşlar sebebiyle bütün İslâm dünyasında tanınmış bulunan Mardin emîri İlgazi'ye haber göndererek "Gürcü seferi için hazırlıklar yapmasını" bildirmişti. Bu sıralarda İlgazi Haçlılara karşı yeniden harekete geçmek için asker temin etmek maksadiyle Haleb'den Mardin'e gelmiş bulunuyordu. Melik Tuğrul'dan aldığı haber üzerine İlgazi, bir taraftan askerî hazırlıklara girişmiş, diğer taraftan da kendisi ile birlikte birçok defalar Haçlı savaşlarına katılmış bulunan Bitlis ve Erzen hâkimi Togan-Arslan'a da Gürcü seferine hazırlanması için haber göndermiş ve ona "Tiflis'in doğusundan Gürcü topraklarına girmesini" bildirmişti. Togan-Arslan, beraberinde kadı Alemüddin b. Nebata ile oğlu Alemüddin Ebû'l-Kebir ve vezir Ebû Temmam b. Abdûn olduğu halde ordusu ile Erzenü'r-Rum'a oradan da Tiryalis (Thialeth) yolu ile Tiflis kapısına (باب تڤليس) gitmek üzere hareket etmişti. Zira müttefikler, ordularının birleşme yeri olarak Tiflis kapısını kararlaştırmışlardı. Diğer taraftan melik Tuğrul ve

⁸⁰ İbnü'l-Ezrak, 162a; Histoire de la Géorgie (fransızca terc. M. Brosset, Pétersburg 1849-1857) I., 365; V. Minorsky, Enzykl. des Islam, Tiflis mad.

atabeyi Gündoğdu da askerleriyle Gence'den (İbnü'l-Ezrak جترى yazıyor) hareket ettiler. Mütteliklerin asker sayısı 30,000 civarında idi. Başkumandan mevkiinde bulunan İlgazi, halifeyi tehdit etmesi sebebiyle sultan Mahmud'un hücumuna uğrayan ve kendisine sığınmış bulunan emîr Dübeys ile birlikte (Histoire de la Géorgie'de Dourbez) Mardin'den hareket etti. İlgazi ordusu ile Tiflis'e yarım gün mesafeye kadar yaklaşmış olmasına rağmen ne melik Tuğrul'un ve ne de Togan-Arslan'ın kuvvetlerine tesadüf etti. İşte tam bu sırada Gürcü kralı David yanında oğlu Dimitri olduğu halde Gürcü ve Kıpçaklardan meydana getirdiği ordusu ile dağlardan süratle inerek mütteliklerinden mahrum olan İlgazi'ye ansızın saldırdı. 18 Ağustos 1121 tarihinde iki taraf kuvvetleri arasında yapılan şiddetli bir savaş sonunda İlgazi, çok fena bir şekilde bozguna uğradı. Zira kiral David 200 Kıpçak fedaisini gizlice İlgazi'nin ordusu içine sokmaya muvaffak olmuştu. Bu Kıpçak askerleri Türk ordugâhına kadar girmiş olmalarına rağmen bunların, kendilerine teslim olduklarını zanneden Türk askerleri hiçbir harekette bulunmamışlardı. Fakat biraz sonra bu askerler ansızın ellerindeki oklarla etrafa saldırmaya başladılar. Fedai Kıpçakların giriştikleri bu hareket sonunda Türk ordusu içinde şiddetli bir panik başgösterdi. Aynı zamanda kiral David, bunların arkasından saldırmaya başlayınca İlgazi'nin kuvvetleri tam bir bozgun halinde oraya buraya dağılmağa ve kaçışmağa başladılar. İlgazi ve Dübeys on fersah mesafeye kadar kendilerini takibetmiş olan Gürcü kuvvetlerinden canlarını güçlkle kurtarabilmişlerdi. Bütün ağırlıkları Gürcü askerleri tarafından yağma edildi. Gürcüler bu savaşta 4.000 kadar Türk tutsak ettiler. Bir yıl sonra Tiflis kiral David tarafından işgal edilerek üç gün yağmaya tâbi tutulmuştur (H. 515 = 1122).⁸¹

⁸¹ H. 548 yılında Gürcistan'a bir seyahat yapmış olan İbnü'l-Ezrak, David II.nin oğlu kiral Dimitri ile görüşmüştür. Kiral, kendisine bir dağın eteğinde bulunan bir kalede vaktiyle İlgazi'den alınan tutsakların hapsedilmiş olduğunu söylemişti. İbnü'l-Ezrak, 162a; İbnü'l-Esir, X., 200-206; Histoire de la Géorgie, I., 367; İbn Kalanîsî, 205; İkd, III., 254a-b, 262a; Mateos, s. 268.

Bu savaşı H. 514 yılı olayları arasında anlatan İbnü'l-Esir, bu çarpışmaya melik Tuğrul'un da katılmış olduğunu yazıyorsa da bu hususta bilhassa o devirde yaşamış olan ve Artukoğulları tarihinin biricik kaynağını yazmış bulunan İbnü'l-Ezrak, İlgazi'nin, müttelikleri kendisine yetişmeden David II. 'nin ansızın saldırışı yüzünden savaşa girişmek zorunda kalmış olduğunu kaydetmektedir.

Dübeys b. Sadaka ile münasebetleri

Uzun zamandanberi gerek babası Seyfüddevle Sadaka ve gerekse kendisi ile olan dostane münasebetleri sebebiyle, babasından sonra Hille'ye hâkim olmuş olan Dübeys'in, kızı Humar Hatun ile evlenme hususundaki teklifini kabul etmiş olan İlgazi, onunla akraba olmak suretiyle eskidenberi devam edegelmekte olan dostlukları bir kat daha kuvvetlenmiş oldu. Dübeys, H. 515 yılı ortalarında (1121) Bağdad civarına birkaç defa yağma akınlarında bulunmuş, halife Müsterşid-Billah'ın "bu işlerden vazgeçmesi" hususundaki tenbihlerine aldırmayarak yağma hareketlerine devam ettikten başka, kuvvetleriyle Bağdad yakınlarına kadar gelip halifeyi tehdide başlamıştı. Bunun üzerine halife büyük Selçuklu sultanı Mahmud'a haber göndererek "Dübeys'i tedip etmesini" bildirdi. Sultan Mahmud H. 515 Receb (1121 Eylül) de Dübeys'in hareketlerine mâni olmak için Bağdad'a geldi. Sultanın kendisini tedip maksadiyle Bağdad'a gelmiş olduğunu öğrenen Dübeys, kuvvetlerini hazırlamak fırsatını elde etmek için karısını birçok hediyelerle sultana göndermiş, ona itaatini bildirerek anlaşmak istediğini söylemiştir. Fakat Dübeys hazırlıklarını bitirdikten sonra sultana ait Ceşir'i (جشير) yağma etmesini mütaakıp sultan, Şevval ayında Hille'ye yürümek için 1000 küçük tekne hazırlatmıştı. Sultanın Hille'ye gelmekte olduğunu haber alan Dübeys şehri çabucak yağma ettikten sonra Mardin'e giderek kaynatası İlgazi'ye sığındı. Sultan Mahmud, Halife ile birlikte, yenilge ile biten Gürcü seferinden salimen geri dönmesi sebebiyle tebrikâta bulunmak üzere Ebû Mansur İbrahim b. Salim'i İlgazi'ye göndermiş ve ayrıca "kendi yanına sığınmış olan damadı Dübeys'in, kızı ile mevcut nikâhını bozmasını ve himayesinden uzaklaştırmasını" emretmiştir. Fakat İlgazi bu vaki teklifi kabul etmemiş "Dübeys'i yanında uzaklaştıramıyacağını" onlara bildirmiştir⁸².

Oğlu Süleyman'ın Halep'te isyanı

İlgazi, Gürcü seferinden dönüp Mardin'e geldikten sonra Halep'te kendi yerine vekil bırakmış olduğu oğlu Süleyman'dan, ne olduğu kaynaklarda bildirilmemiş bulunan bazı isteklerde bulunmuş ve fakat

⁸² Bk. İbnü'l-Esir, X., 201; M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara 1954, II., 49, 50 ve Not: 1'deki bibliyografya.

Süleyman'ın maiyyeti, onu, babasının isteklerini yerine getirmemek hususunda kışkırtarak ayaklandırmaya muvaffak oldular⁸³. Süleyman, son Suriye Selçuklu devleti Sultanı Sultanaşah ile beraber birçok kimseleri Halep'ten çıkardıktan sonra halkın mallarını almağa ve onlara zulmetmeğe başladı. Vaktiyle Artuk Bey'in besleyip büyüttüğü hacib Nasır ile Mekki b. Karnas da İlgazi'ye karşı Süleyman ile birlik olmuşlardı. Bu arada Haçlılar da bu durumdan faydalanarak Halep civarına yeniden saldırmaya başladılar.

İlgazi, oğlunun isyanını haber alır almaz çok canı sıkılmış ve süratle Haleb'e gelerek (H. 515 Ramazan = 1121 Kasım) ona karşı yürümüş ise de Süleyman babasından özür dilemişti. İlgazi sarhoş bir halde yakaladığı oğlunu az kalsın öldürecekti, fakat kalbindeki babalık duygusu buna mâni olmuş ve bu suretle Süleyman da ölümden kurtulmuştur. Süleyman sonradan babasından korkusu sebebiyle Dımeşk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına kaçtı. Tuğ-Tekin, oğlunu bağışlaması için ricada bulunmuşsa da İlgazi bunu kabul etmemiştir. İlgazi oğlu ile birlik olan hacib Nasır'ı, Halep işlerini çevirmeğe tâyin etmiş olduğu Mekki b. Karnas ve Tahir b. el-Lâhîr'i çok ağır şekillerde cezalandırdıktan sonra oğlunun Halep'ten çıkarmış olduğu Sultanaşah ve ailesini yeniden Haleb'e getirmiş ve tahta oturtmuştur. İlgazi burada melik Rıdvan'ın kızlarından biri ile evlendikten sonra yeğeni Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr'ı Halep nâibliğine, Süleyman b. Abdürrezzak el-Aclânî'yi de Halep işlerini çevirmeğe memur etti. İlgazi yeniden tehlikeli bir şekilde Haleb'i kuşatmış bu-

⁸³ İbnü'l-Adim, Süleyman'ın, babası İlgazi'ye isyanının bir tertip eseri olduğunun da rivayet edildiğini zikretmektedir. Şöyle ki Hille emîri Dübeys, İlgazi ile Gürcü seferine giderken "Haleb'i kendisine vermesini ve buna karşılık olarak ona yüz bin dinar vereceğini, bu para ile bir ordu kurup haçlılara karşı Antakya üzerine yürüyeceği zaman kendisine yardım edeceğini" teklif etmiş ve İlgazi de bunu kabul etmişti. Fakat seferden sonra İlgazi'nin fikri değişmiş ve Halep'teki oğluna "Dübeys ile ittifakının bozulması için kendisine isyan etmesini" bildirmiş, oğlu da bunun üzerine isyan etmiştir (İbnü'l-Adim, II., 200). Fakat İbnü'l-Adim'in ikinci olarak zikrettiği bu rivayet bizce gerçeğe yakın görünmemektedir. Zira İlgazi oğlunun isyanı üzerine derhal Haleb'e gelmiş, isyanı bastırdıktan sonra buna önyak olan birtakım şahısları ağır şekillerde cezalandırılmıştır. Bundan sonra oğlu kendini emniyette görmeyerek Dımeşk hâkimi Tuğ-Tekin'in yanına kaçmıştır. Eğer Süleyman, babasının emri ile isyan etmiş olsa idi, babası Haleb'e gelip onu öldürmeğe kadar teşebbüs etmez ve Tuğ-Tekin'in ricasına rağmen oğlunu affetmemezlik yapmazdı. Eğer gerçekten İlgazi, oğlunun isyanını bastırmağa gitmemiş olsa idi o zaman bu rivayetin bir dereceye kadar doğruluğuna hükmedilebilirdi.

lunan Haçlılarla bir yıl süresince bir sulh yapmış, ordu hazırlayıp tekrar onlarla savaşmak için Mardin'e hareket etmiştir ⁸⁴.

İlgazi Mardin'e geldiği zaman halife ve sultana isyan etmiş bulunan damadı Dübeys'in suçunun affını rica etmek maksadiyle sultan Mahmud'a, oğlu Temürtaş'ın da içinde bulunduğu bir hey'et gönderdi. İlgazi, hey'et sözcüsü kadı Ebû'l-Hasen Ali b. el-Kasım b. el-Şehrizorî vasıtasıyla "Dübeys'in, artık kendisine tamamen itaat edeceğini, gerekince para ve asker yardımında bulunacağını ve bundan başka her gün için bin dinar vereceğini" sultana teklif etmişse de bu teklif onun tarafından kabul edilmemiş ve bu suretle müzakereler kesilerek herhangi bir anlaşma olmamıştır. Bunun üzerine Temürtaş, tekrar geri Mardin'e dönmek isteyince sultan Mahmud, İlgazi'nin Dübeys hakkındaki rica ve teklifinin kabul edilmemesi sonucunda kendisine karşı güvenmemesini temin için Ermenşahların hâkimiyetinde bulunan Meyyafarikin'i (Silvan) ona ıkta etmiştir. İlgazi de sultanın bu hareketine ses çıkarmamış ve kendisine ıkta edilen Meyyafarikin'e gidip şehri teslim almıştır (H. 515=1121/1122) ⁸⁵.

Haçlılara karşı son hareketi ve ölümü

İlgazi, yeğeni Belek ile Diyarbekir'den hazırladıkları kuvvetler ile H. 516 Rebiülâhır (1122 Kasım) da Fırat'ı geçerek Suriye'ye gelmiş ve Tuğ-Tekin ile de birleşip 20 Cemazilûla'da (27 Temmuz) Haçlıların elinde bulunan Zerdana kalesini kuşatmış ve çok geçmeden dış kaleyi almağa muvaffak olmuştur ⁸⁶. İlgazi'nin kaleyi kuşatmaya başlamasından hemen sonra Zerdana sönyörü Guillaume derhal asker ve kumandanlarını bir araya toplamış "düşmanla sonuna kadar çarpışılması hususunda" hep birlikte and içilmiş ve bundan sonra senyör onlara "kısa bir zamanda kiral Baudouin II.'den de yardım temin edeceğine" söz vermişti. Fakat uzun bir müddet geçtiği halde kırıaldan hiçbir yardım gelmemiştir. Bunun üzerine korku içinde bulunan mahsur halka Guillaume "Allah şahid

⁸⁴ İbnü'l-Adim, II., 203; İbnü'l-Esir, X., 210; İkd, III., 259a, Azimî, 388.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, X., 210; İkd, III., 258a İbn Kesir, İmadüddin İsmail, el-Bidâye ve'n-nihaye fi't-tarih (Mısır 1348) XII., 188.

⁸⁶ İbnü'l-Adim, II., 203; İbn Kalanî s. 207; Azimî, s. 389; R. Grousset, I., 581-582.

olsun ki ben sizi, islâm dinine girer gene kurtarırım” diyerek onları avuttuktan sonra, gizlice kiralın yanına Kudüs’e gitmiş “İlgazi’nin Zerdana’yı kuşatmakta olduğunu bildirmiş” ve ondan yardım istemişti. Bu sıralarda Tripoli prensi Pons ile Trablus-Şam sınırları yüzünden araları açık bulunan kiral onna “biz İlgazi ile barış halinde bulunuyoruz, bu bakımdan onun Zerdana’lılara karşı kötülük edeceğini hiç zannetmiyorum. Biz onunla Antakya ve civarına taarruz etmemek hususunda anlaşmış olmamız sebebiyle onun bu bölgelere değil de Trablus veya Kudüs’e hücum etmesini zannediyoruz” şeklinde cevap vermiştir. Fakat bununla beraber kiral Tripoli prensi ile bir anlaşma yaptıktan sonra Antakya’ya gitmiş ve Urfa kontu Joslen’e de haber göndererek “Zerdana’yı kuşatmış olan Türk ordusuna karşı ondan yardım istemiştir. Nihayet kiralın kumandasındaki Haçlı ordusu on dört gün Türk kuvvetlerinin kuşatmasında kalmış bulunan Zerdana kalesi yakınlarına giderek karargâh kurmuştu. Oldukça kalabalık Haçlı ordularının Zerdana yakınlarına gelmiş olduğunu haber alan İlgazi, Tuğ-Tekin ile birlikte kuşatmayı bırakıp savaşı ovada kabul etmek için Nevaz’a çekildi ve Haçlılara “Nevaz ovasında savaş yapmalarını” teklif etti ise de burada üç gün beklemesine rağmen Haçlılar savaşa girişmekten kaçındılar. Fakat bu sırada İlgazi pek fazla kurutulmuş et, karpuz ve sair meyveler yemesi sebebiyle hastalanmış, tedavi olmak üzere savaşı bırakıp Haleb’e dönmüştür.⁸⁷

İlgazi, Halep’te birkaç gün kalıp tedavi olduktan sonra hastalığı biraz iyi olmuş ve bunun üzerine Mardin’e hareket etmiştir. İlgazi, karısı Yel Hatun ve oğlu Şemsüddeve Süleyman ile birlikte Mardin’den Meyyafarikin’e bağlı اوصل الهنيه؟ ye gelmiş ve burada bir müddet kaldıktan sonra yeniden hastalanmış ve nihayet 17 Ramazan 516 Perşembe günü (19 Kasım 1122 Pazartesi) hayata gözlerini yummuştur⁸⁸.

⁸⁷ İbnü'l-Adim, II., 203-205; İbn Kalanisi, 207; Azimî, s. 390; Mateos, s. 271; R. Grousset, I., 582-583.

⁸⁸ İbnü'l-Ezrak, 163a; İbn Kalanisi, 208; İbnü'l-Esir, X., 215; İbnü'l-Adim, II., 206; Ebü'l-Fereç, II., 357; Mateos, s. 272; Büstanü'l-cevamî (nşr. C. Cahen, Bulletin d'Etudes Orientales, tome VII-VIII, 1937-38), s. 119; Ebü'l-Fida, II., 236.

İlgazi'nin ölüm tarihini kaynaklar çeşitli şekillerde yazmışlardır. İbn Kalanisi 6 Ramazan 516'da Fahül'de (فحول). İbnü'l-Adim 1 Ramazan 516'da Acüleyn'de (عجولين). İbnü'l-Esir H. 516 Ramazan ayında ve nihayet İbnü'l-Ezrak 17 Ramazan

İlgazi öldükten sonra oğlu Süleyman ile karısı cesedini geceleyin Meyyafarikin'e getirdiler. Meyyafarikin'de Babü'l-Hevve'ye (باب الهوه) geldikleri vakit halkı birden bire heyecana düşürmemek için İlgazi'nin ölüsünü kendi atına bindirerek düşmemesini temin için de arkasından iki kişi tutmak suretiyle şehre girdiler. Meyyafarikin valisi Kanglı (قنغلي) ile İlgazi'nin eski tanıdıklarından bir şeyh onları karşıladılar. İlgazi'nin öldüğü hâlâ bildirilmiyor, onun ağır hasta olduğu söyleniyordu. Fakat saray avlusuna gelindiği vakit birdenbire feryad ve figanlar içinde "İlgazi'nin şimdi öldüğü" halka açıklanmıştır. İlgazi'nin ölüsü yıkanıp namazı kılındıktan sonra geçici olarak Sindeli (سندي) denilen bir yere gömülmüş, fakat bir müddet sonra Mescidü'l-Emir'de Sultan Kubbesinin (قبة السلطان) kuzey tarafına kaldırılmıştır ⁸⁹.

İlgazi ölümü sırasında Mardin, Halep ve Meyyafarikin şehir ve yörelerini hâkimiyetinde bulunduruyordu. Ölümünden sonra büyük oğlu Hüsameddin Temürtaş Mardin'e, öteki oğlu Şemsüddeve Süleyman Meyyafarikin'e ve nihayet ölümünden önce nâibliğe tâyin etmiş olduğu yeğeni Bedrüddevle Süleyman da Haleb'e hâkim olmuşlardır ⁹⁰.

İlgazi'nin ölümünden sonra Haleb'in Haçlılar karşısındaki savunması çok zayıflamıştı. Haçlı âlemi İlgazi'nin ölümüne çok sevinmişti. Kırallık Baudouin II. bundan istifade ederek Halep üzerine hücumlara başlamış, Boza'a ve Bire gibi önemli mevkiileri işgal etmişti. Halep hâkimi Süleyman kıralla sulh yaparak ona Esarib kalesini bırakmak zorunda kaldı (H. 517 Safer=Nisan 1123). Nihayet Haçlılar tarafından yeniden kuşatılmış bir hale gelen Halep, İlgazi'nin diğer yeğeni Belek tarafından H. 517 Cemazilevvel başında (1123 Haziran

516 Perşembe gününü göstermişlerdi. Fakat istisnasız olarak bütün kaynaklar İlgazi'nin H. 516 Ramazan ayında ölmüş olduğunda birleşmektedirler.

H. F. Amedroz tarafından neşredilen İbn Kalanisî tarihi zeylinde (s. 208, not. 1), -K. Süssheim bunu yanlış olarak Halep tarihçisi İbnü'l-Adim'e atfetmiştir (İslm. Ansk. İlgazi mad.) - Meyyafarikin tarihinden eksik bir şekilde yapılan kısaltma sebebiyle, müellifinin H. 516 olarak gösterdiği İlgazi'nin ölüm tarihi, H. 515 olarak nakledilmiştir.

⁸⁹ İbnü'l-Ezrak, 163a.

⁹⁰ İbnü'l-Adim, II., 209; İbnü'l-Esir, X., 215; İbn Kalanisî, 208; İbnü'l-Ezrak, 163a.

sonlarında) işgal edilerek Haçlı tehlikesine karşı yeniden korunmuş olacaktır⁹¹.

Gerek Anadolu ve gerekse Irak'ta bulunan kalabalık Türkmen kütelleri üzerinde kuvvetli bir nüfuza sahip bulunan İlgazi yiğit bir Türkmen beyi idi. Küçük yaşlarında Kudüs'teki idaresi, pek karışık bir devirde Bağdad gibi önemli ve idaresi güç bir şehirde dört yıla yakın bir zaman sürmüş olan şahneliği ve nihayet Haçlı tehlikesi karşısında bunalmış bir hale gelip karışıklıklar içinde bulunan Haleb'e gelerek önüne çıkan bütün güçlükleri yenmek suretiyle iç ve dış durumu düzeltme yolundaki faaliyetleri, onun yalnız dirayetli bir asker değil, aynı zamanda bir siyaset adamı ve iyi bir idareci olduğunu gösterir.

İlgazi, Sultan Muhammed Tapar'ın, kendisini Bağdad şahneliğinden almasına kızgın olarak onun "Haçlı savaşlarına katılma" hususundaki verdiği emirleri dinlememiş, kumandanı Aksungur el-Borsukî'ye karşı savaşacak kadar ona karşı gelmiştir. Fakat bir müddet sonra kendisi gibi sultan ile arası açılmış olan Dımışk hâkimi Tuğ-Tekin ile birlikte Haçlı kuvvetleri safında sultan'ın emîri Borsuk b. Borsuk'un kumandasındaki orduya karşı cephe alması, bir Türkmen beyine yakışmamakta ise de hiç şüphe yok ki bu olay, onun, sultana pek çok kırgın ve kızgın olmasıyla ilgili olsa gerektir.

Selçuklu Sultanı Mahmud ile Halife Müsterşid'in, kendisine, isyan halinde bulunması yüzünden Sultan'ın tenkil hareketinden kaçarak kaynatası İlgazi'ye sığınmış olan Hille emîri Dübeys'in, himaye edilmeyip bırakılması hususunda yaptıkları müşterek müracaat, İlgazi tarafından reddedilmiştir. Gerçekten önemli olan bu olay, gözü pek Türkmen beyi İlgazi'nin, metbuu saydığı Sultan'a ve Sünnî İslâm dünyası'nın biricik mânevî hâkimi bulunan Halifeye, gerektiği zaman kafa tutabilecek kadar kendini kuvvetli hissetmesini açık ve kesin bir şekilde gösterir kanaatindeyiz.

İlgazi, kardeşi Sökmen'in Belih çayı zaferinden sonra Haçlıları çok ağır hezimete uğratan Türkmen beyidir. Haçlıların, o devir için

⁹¹ İbnü'l-Adim, II., 212; M. H. Yınanç, İslm. Anks. Belek mad.; R. Grousset, I., 585.

Ünlü Türkmen beylerinden olan Belek'in Menbic kalesi kuşatma savaşında kaleden atılan zehirli bir okla öldürülmesi üzerine yanında bulunan ve kendisiyle birlikte savaşlara katılan İlgazi oğlu Temürtaş Halep'e hâkim olmuştur (24 Rebiülevvel 518 = 22 Mayıs 1124). Temürtaş'ın buradaki icraatı hak. bk. Ali SevİM, Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti, Belleten (XXV., 100, 1961), s. 571-581.

islâm âleminin ve Kuzey Suriye'nin en önemli merkezlerinden biri olan Haleb'i kuşatarak elegeçirme yolundaki hareketleri, ancak İlgazi'nin Tell-i Afrin Zaferi sayesinde durdurulmuş oldu. Fakat onun, kendisini kaybedecek kadar çok içmesi, İslâm Dünyası için büyük ve önemli sonuçlar sağlayabilecek olan başarılı Haçlı savaşlarından hakkı ile istifade etmesine mâni olmuştur. Nitekim Tell-i Afrin zaferinden sonra savunmasız bir hale gelmiş olan Antakya Bölgesine tamamen yayılmak suretiyle tâ Akdeniz'e kadar dayanmış bulunan ordusunu, bir araya getirip Haçlıları denize dökmek bir gün meselesi olmuş iken, buna muvaffak olamamıştır.

İlgazi öldükten sonra Mardin Artuklu Beyliği'nin idaresini oğlu Temürtaş eline alacaktır. Nihayet onun kurduğu bu beylik, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf tarafından (H. 811 = 1408) yılında ortadan kaldırılıncaya kadar devam edecektir.
